

KASTEEL & BUITENPLAATS

MEI 2017 | JAARGANG 19 | NR. 57



**SPECIALE EDITIE
DAG VAN HET KASTEEL.
KOM OOK OP 5 JUNI A.S.!!!**

IN DEZE UITGAVE



NKS
KENNISCENTRUM VOOR
KASTEEL EN BUITENPLAATS

PARTICULIER BEWOONDE KASTELEN EN BUITENPLAATSEN IN
NEDERLAND | TWENTE: TEXTIELFABRIKANTEN EN LANDHEREN | LICHT
OP STENEN KAMERS IN NEDERLAND

DAG VAN HET KASTEEL

Dit jaar vieren we de tiende editie van de Dag van het Kasteel. Het begint een begrip te worden op de Tweede Pinksterdag. Er zijn meer dan 120 kastelen en buitenplaatsen door het hele land die de poorten openen. Alle deelnemers en de activiteiten zijn te vinden op www.dagvanhetkasteel.nl. Het thema van deze jubileumeditie is 'Rondom Kasteel en Buitenplaats'. Het terrein rondom het buitenhuis of kasteel bood bewoners verdediging, voedsel en vermaak. Loop langs de onneembare slotgracht, de ophaalbrug en de voorburch, bedoeld om een vijand buiten de deur te houden. Ontdek visvijvers, boomgaarden, jachtvelden, moestuinen, landerijen en orangerieën, die de bewoners van voedsel voorzagen. Laat je verrassen door vergezichten en romantische plekjes. Op de Dag van het Kasteel ontmoet je bewoners, rentmeesters en vrijwilligers die er samen voor zorgen dat de kastelen en buitenplaatsen bewaard blijven. Bijzondere aandacht is er dit jaar voor Groningen en Utrecht. In Utrecht verwelkomen verschillende particulieren u op hun buitenplaats. Maak kennis met de kasteelheer op Maarsbergen en bekijk de mobiele houtzagerij. Groningen kent zijn opengestelde borgen, waar wordt verteld over de geschiedenis. Laat u onderdompelen in vervlogen tijden. Ook buiten Utrecht en Groningen is er voor iedereen van alles te beleven. In Overijssel zijn er bijvoorbeeld verschillende fietsroutes uitgezet langs de 20 deelnemende buitens. Deze Dag van het Kasteel editie van Kasteel&Buitenplaats geeft een voorproefje op al dat gaat komen op Tweede Pinksterdag. Zo beschrijft Doreen Flierman de Twentse Textiellandgoederen, gaan Yme Kuiper en Carla Oldenburger dieper in op de Groninger Borgen en schetst Fred Vogelzang de ontwikkeling van de Ridderschap van Utrecht, een bijzondere partner van de Dag van het Kasteel 2017. Coosje Berkelbach trapt af. Zij neemt de lezer mee langs tien jaar Dag van het Kasteel en waar we nu staan met dit mooie evenement. Dus kom op maandag 5 juni naar de Dag van het Kasteel en beleef het zelf!



> KASTEEL MAARBERGEN, PARTICULIER BEWOOND, HEET U WELKOM OP DE DAG VAN HET KASTEEL. FOTO HENK VAN D



D o n a t u s

Dé kerken- en monumentenverzekeraar van Nederland

COLOFON

Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats en verschijnt 4 keer per jaar.

REDACTIEADRES

Kasteel & Buitenplaats
Postbus 123 | 3960 BC
Wijk bij Duurstede | 0343-578995
Email: f.vogelzang@kastelen.nl
banknummer NKS NL24ABNA0470759267
ISSN: 2405-7231

Los nummer € 3,50 exclusief verzendkosten

REDACTIE

dr. Fred Vogelzang, ir. Rob Gruben en drs. Lucie Wessels

AAN DIT NUMMER WERKTEN VERDER MEE

Ad van Bommel, Coosje Berkelbach, Doreen Flierman, dr. Bouke van Gorp, ir. Rob Gruben, prof. dr. Yme Kuiper, Geertje de Lange BA, drs. Carla Oldenburger, drs. Ben Olde Meierink, dr. Fred Vogelzang

Volg ons ook op facebook: <http://www.facebook.com/nkskasteelenbuitenplaats>
De uiterste inleverdatum voor kopij voor het volgend nummer is 1 augustus 2017

OMSLAG

Bezoekers genieten volop van de tuin. Foto Dekemastate

ONTWERP

ten Have creatieve communicatie, Zoelen

OPMAAK

NKS by GH

DRUK

GVO grafisch bedrijf B.V. Ponsen & Looijen te Ede. Oplage: 2000

DONATEUR WORDEN?

Meld u aan via www.kastelen.nl

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn. Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting. U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

INHOUDSOPGAVE

DAG VAN HET KASTEEL	3
COLUMN: MUIDEN EN DE POORTTOREN	7
LANEN OP EN ROND BUITENPLAATSEN	8
COLUMN: VAN MACHTSHUIZEN NAAR BUITENHUIZEN	12
PARTICULIER BEWOONDE KASTELEN EN BUITENPLAATSEN IN NEDERLAND	14
TWENTE: TEXTIELFABRIKANTEN EN LANDHEREN	19
COLUMN: FRAEYLEMABORG, EEN PARKPUZZEL	23
LICHT OP STENEN KAMERS IN NEDERLAND	24
DE VELE LEVENS VAN DE UTRECHTSE RIDDERSCHAP	29
BOEKEN	33



DAG VAN HET KASTEEL

> **Coosje Berkelbach**
Architectuurhistoricus

Eeuwenlang zijn kastelen en buitenplaatsen gesloten bolwerken geweest waar alleen de intimi toegang hadden. Maar de tijden zijn veranderd, iedereen mag nu meegenieten. Vaak alleen op afstand maar eens per jaar, op de Dag van het Kasteel, gaan de poorten open.

Kastelen spreken tot de verbeelding. Ridders en prinsessen, onbereikbare liefdes, allemaal zijn we opgegroeid met de sprookjes waarin deze gebouwen een hoofdrol spelen. Dat dit erfgoed in de loop der tijd een bijzonder eigen plekje heeft veroverd in de volksmond blijkt uit Van Dale. De betekenis van kasteel is niet alleen een versterkt gebouw, burcht of slot maar ook een groot en prachtig huis.

Op de Dag van het Kasteel, Tweede Pinksterdag, openen meer dan 120 kastelen en buitenplaatsen hun poorten: van kasteel Vaalsbroek in het zuiden tot Menkemaborg in het hoge noorden van het land; van sprookjeskasteel tot ruïne, en van particuliere woning tot museum. De diversiteit is enorm. En dit geldt ook voor het programma dat varieert van een wetenschappelijke lezing over de historische grond tot een kaplaarzenwandeling voor kinderen.

Tweede Pinksterdag is de enige dag in het jaar dat specifiek dit bijzondere erfgoed in het zonnetje wordt gezet. De verhalen die dit verleden tot leven brengen en koppelen aan het heden, staan centraal tijdens de Dag van het Kasteel. Zij verrijken de beleving van de omgeving, niet voor een dag maar permanent. En dat is zeker geen bijkomstigheid. Want het doel van deze dag is niet

> DAG VAN HET KASTEEL 2016 OP KASTEEL DUIVENVOORDE

alleen het organiseren van een heerlijk en informatief uitje voor de bezoekers maar ook het verhogen van de bekendheid van deze bijzondere groep monumenten en hun verhalen.

10 JAAR DAG VAN HET KASTEEL

Al voor de tiende keer op rij organiseert de Nederlandse Kastelenstichting (NKS), Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats, de Dag van het Kasteel. Het succes is niet alleen af te lezen aan het bezoekersaantal maar ook aan de hoeveelheid monumenten die de poorten opent. Beide nemen met sprongen toe. Want het zijn niet alleen de bezoekers maar ook de eigenaren en beheerders die deze dag een warm hart toedragen.

De Dag van het Kasteel is de grote publieksmanifestatie van de NKS. De wieg staat in Brabant waar al in 1991 een Kastelendag werd gehouden. In 2005, tijdens het Jaar van het Kasteel, nam de Nederlandse Kastelenstichting het stokje over en sinds 2008 is het een jaarlijks terugkerend nationaal evenement, altijd op Tweede Pinksterdag.

> LEES VERDER OP PAGINA 4



> MENKEMABORG. FOTO NIA RIETSEMA

DE ECONOMISCHE WAARDE VAN KASTELEN EN BUITENPLAATSEN

Met een financiële impuls van het Prins Bernhard Cultuurfonds kon een stevige basis worden gelegd, maar de opdracht om daarna financieel zelfstandig te worden was een lastige. Wat is het verdienmodel van erfgoed? De Dag van het Kasteel is geen winstgevende organisatie maar een ruggensteun voor eigenaren en beheerders, juist omdat het een zware taak is deze kostbare gebouwen in stand te houden. Het winstmodel zit niet in de opbrengst van de dag zelf en ook niet in het inkomen van de deelnemers, maar in het verankeren van dit bijzondere erfgoed in het collectieve geheugen en het daarmee de positie te geven die het verdient. Ook economisch, want de economische waarde van monumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten is groot. Zij zorgen voor culturele identiteit en daarmee voor toerisme, waardoor zowel de werkgelegenheid als de omzet voor de plaatselijke middenstand stijgt. Daarnaast hebben verschillende onderzoeken de afgelopen jaren aangetoond dat monumenten en beschermde stadsgezichten zorgen voor een aanzienlijke waardeverhoging van woningen en bedrijven in de directe omgeving. De investering door eigenaren van buitenplaatsen en kastelen, zowel financieel als in liefde en tijd, is daarmee een investering in de hele regio. Het is daarom van algemeen belang monumenten aandacht te geven waardoor zij steviger op de kaart komen te staan. Financiële ondersteuning van de Dag van het Kasteel door sponsors en fondsen is een economische impuls voor de hele regio. De Dag van het Kasteel wordt nu ondersteund door het Fonds voor Cultuurparticipatie, waardoor zowel inhoudelijk als publicitair een professionaliseringsslag mogelijk gemaakt is.

INFORMATIE, INSPIRATIE EN COMMUNICATIE

De Dag van het Kasteel biedt de deelnemers veel ondersteuning bij de voorbereiding. Ieder jaar wordt gekozen voor een thema waarover eigenaren inhoudelijke input krijgen aan de hand waarvan zij hun eigen verhaal kunnen samenstellen. Inspiratiebijeenkomsten verbreden de blik op het onderwerp en brengen deelnemers bij elkaar. En jaarlijks zijn er twee focusgebieden die zowel organisatorisch als inhoudelijk extra aandacht krijgen van de Dag van het Kasteel. Door ieder jaar een nieuw thema te kiezen ontstaat in de loop der tijd een steeds grotere bron van informatie. Het thema krijgt inhoudelijke ondersteuning van de Nederlandse Kastelenstichting. Zij levert gedegen achtergrondinformatie en een inspiratiefolder waaruit de deelnemers naar eigen inzicht kunnen putten. De onderwerpen zijn altijd zo gekozen dat iedereen ermee uit de voeten kan, zoals Oranje Boven en Leven op stand. Proef het Verleden, het onderwerp van vorig jaar, leverde bijvoorbeeld een bijzonder verhaal op over tafelen door de eeuwen heen.



> MOESTUIN BORG EWSUM. FOTO ERFGOEDPARTNERS GRONINGEN

RONDON KASTEEL EN BUITENPLAATS

Rondon Kasteel en Buitenplaats, het thema van dit jaar, biedt een prachtig verhaal over mooi aangelegde tuinen en parken, koetshuizen en ander bijgebouwen, maar ook over het ontginnen van omliggende woeste gronden en het ontstaan van dorpen en steden in de nabijheid van een kasteel. Drie motieven speelden een rol bij de inrichting van de omgeving: verdediging, voedsel en vermaak. Onneembare slotgrachten, ophaalbruggen, voorburchten, allemaal hielden zij de vijand op afstand. En kwam deze te dichtbij, dan zochten dorpelingen bescherming achter de muren van het kasteel. Moestuinen, boomgaarden, landerijen, jachtvelden en oranjerieën zorgden ervoor dat de bewoners het hele jaar door voldoende te eten hadden. De kasteelheer pronkte met zijn kennis en rijkdom door exotische architectuur, bijzondere collecties van bijvoorbeeld schelpen en mediterrane planten en bomen. Theekoepeltjes langs de weg waren de plaatsen bij uitstek waar peperdure dranken uit verre oorden gedronken werden, zoals koffie en thee. Zonnewijzers, klassieke beelden en fonteinne verwijzen naar de klassieke tijd en de wetenschap. Het thema 'rondon' gaat niet alleen over het verleden, maar ook het heden komt aan bod. Wat betekent het monument voor het huidige landschap, bijvoorbeeld als recreatiegebied of bedrijf? Hoe beheer je heden ten dage een kasteel of buitenplaats met omringende tuinen en landgoederen? Vaak is dit niet meer alleen de verantwoordelijkheid van bewoners en eigenaren, maar spelen vrijwilligers een steeds belangrijker rol. Samen zorgen zij ervoor dat ook toekomstige generaties kunnen genieten van dit voor Nederland zo belangrijke erfgoed.

PIPPI LANGKOUS EN ROBIN HOOD

De NKS organiseert voorafgaand aan de Dag van het Kasteel een inspiratiemiddag voor eigenaren, beheerders, vrijwilligers en alle andere betrokkenen. Dit jaar waren zij te gast in het Archief in Utrecht. Deelnemers konden kiezen uit twee van vier workshops. René Dassing nam eigenaren en beheerders mee in de wereld van het Cultureel ondernemerschap. Centraal stonden de vragen: Waarom doe je mee en hoe behaal je je doelen? Rondleiders konden aansluiten bij Fred Vogelzang voor tips, trucs en technieken. Het werd een soort zwemles, eerst een stukje theorie en daarna werd je meteen in het diepe gegooid. Onder toezien oog van de meester moest je een rondleiding geven door de tentoonstelling in het archief. Frederik Melchior vertelde in zijn workshop Storytelling onder meer hoe belangrijk het is verhalen klein en persoonlijk te houden. En dan waren er twee vrouwen: Jentien Brinkhuis en Jet Nieboer. In een creatieve brainstorm gaven zij een sneltreincurus Out of the Box denken. Wat zou Neelie Kroes doen als zij deze dag zou organiseren, of Pippi Langkous of Robin

Hood. Het werd een wervelende middag met veel frisse nieuwe ideeën en inspiratie. Niet alleen voor de oude garde, maar ook om de moeilijk bereikbare groep jongeren binnen te halen, want op een segway kun je ook door het park en wat is een mooiere plek voor een escaperoom dan een torenkamer?

FOCUSREGIO'S

Vorig jaar is voor het eerst gewerkt met 'Focusregio's' die tijdens de Dag van het Kasteel in het zonnetje worden gezet. Hier wordt samenwerking gezocht met andere erfgoedinstellingen en krijgen de deelnemers extra ondersteuning bij de uitwerking van hun programma en bij hun publiciteit. Door samen te werken kan een gemeenschappelijk programma worden gemaakt met bijvoorbeeld educatiemateriaal, fietsroutes en folders. Zo wordt een basis gelegd voor een regionaal netwerk dat ook na de Dag van het Kasteel zijn vruchten afwerpt. Lag vorig jaar het accent op Overijssel en Oostelijk Noord-Brabant, dit jaar zijn Groningen en Utrecht de focusgebieden die extra aandacht krijgen.

GRONINGER BORGEN

Groningse monumenten hebben de laatste tijd voornamelijk in de belangstelling gestaan vanwege hun aardbevingsbestendigheid. Tijd om de Groninger Borgen in het zonnetje te zetten. De borg is een bijzondere variant op het kasteel. Maar wat is precies

een borg en waar komt deze term vandaan? Dit zijn vragen waar de Dag van het Kasteel dieper op ingaat.

In samenwerking met de Leerstoel Historische Buitenplaatsen en Landgoederen van de Rijksuniversiteit Groningen (RuG), het Groninger museum, erfgoedpartners Groningen en Landschapsbeheer Groningen is een mooi programma opgezet. En dat begint al voor 5 juni. In de aanloop naar de Dag van het Kasteel vindt op vrijdag 2 juni op Borg Welgelegen het evenement *Smaakmaker Dag van het Kasteel* plaats. Middeleeuwse verhalen en gezelligheid staan centraal. Ook zijn er studenten van de RuG die vertellen over de Groninger Borgen. Deze dag is een mooie inleiding op een bezoek aan de borgen op de Dag van het Kasteel.

Ook zijn er tentoonstellingen. 'Rijk in Groningen', is de titel van de tentoonstelling in het Groninger Museum waar de inboedel van de Borgen centraal staat. Hoe de relatie was tussen de borgbewoners en de kerk is het onderwerp van de tentoonstelling 'Wereldlijke macht, Kerkelijke pracht' in Borg Verhildersum.

Alle deelnemende borgen hebben voor de dag een bijzonder programma, variërend van rondleidingen, muziek en historisch theater tot een kleine streekmarkt. Luister naar de bijzondere geschiedenis van Borg Ewsum en ontdek de verhalen over de romantische Burcht Wedde met haar roemruchte verleden, of stap in een koets bij Borg Nienoord en ga op zoek naar de Schel-

> SCHELPENGROT OP BORG
NIENOORD. FOTO RCE



> LEES VERDER OP PAGINA 6

pengrot. Op Fraeylemaborg komt de geschiedenis tot leven in het living history event. Hoe het leven op een borg echt was, vertellen de voormalige bewoners van Menkemaborg, die voor een dag terug zijn in hun oude familiehuis.

UTRECHTSE RIDDERS

De provincie Utrecht is dit jaar het andere focusgebied. Het Utrechts landschap is doordrenkt met landgoederen. De ontwikkeling van het gebied is nauw verbonden met kastelen en buitenplaatsen die op hun beurt weer een relatie hebben met nabijgelegen dorpen en steden. Naast Stichting Landschap Erfgoed Utrecht (LEU), die ondersteunt bij het werven van vrijwilligers en als klankbord fungeert bij de inrichting van het programma, heeft de Dag van het Kasteel een bijzondere partner gevonden in de Utrechtse Ridderschap. Deze vereniging van adellijke geslachten, die een historische band hebben met de provincie Utrecht, heeft een geschiedenis die teruggaat tot de vijftiende eeuw.

De tijd dat iedere familie een of meerdere landhuizen of kastelen in bezit had, ligt ver achter ons, maar de liefde voor dit erfgoed is altijd blijven bestaan. De leden zetten zich graag in om de kennis erover en het draagvlak ervoor te vergroten.

Bijzonder in Utrecht is dat de kastelen en buitenplaatsen vaak in clusters bij elkaar liggen, waardoor het mogelijk is gebouwen met elkaar te verbinden door middel van wandelingen of fietstochten. Voor de Dag van het Kasteel zijn drie routes uitgezet rond de Langbroekerwetering, Huis Doorn en Kasteel Maarsbergen. Ook particuliere kastelen en buitenplaatsen zoals Weerdestein, Hinderstein en Sterkenburg hebben zich aangesloten. Struin van kasteel naar kasteel en laat u verrassen door kleine rondleidingen, persoonlijke familie verhalen of het belang van een mobiele houtzagerij bij Maarsbergen voor het behoud van een landgoed. Laat de eigenaren vertellen, loop mee met de leden van de Ridderschap of luister op Doornveld naar de bijzondere verhalen van Ursul de Geer over het gastenboek van de voormalige bewoners.

OVERIJSSSEL SAMEN STERK

Dat een focusregio ook later nog zijn vruchten afwerpt is te zien in Overijssel. Elf deelnemers hebben vorig jaar de koppen bij elkaar gestoken en een programma gemaakt dat goed op elkaar was afgestemd. In een slingertje kon je van kasteel naar kasteel, zoals beschreven in een mooie folder. De basis voor samenwerking die toen is gelegd, is dit jaar bekroond met bijna een verdubbeling van het aantal deelnemers. Veel particuliere eigenaren waardeerden het concept en hebben zich aangesloten.

Net als in Utrecht heeft Overijssel dit jaar drie clusters gemaakt: Salland, het Vechtdal en Twente. En ook dit jaar is er een mooie brochure met tochten langs bijzondere kastelen, buitenplaatsen

en de 'moderne' landgoederen van de textielhandelaren die eind negentiende en begin twintigste eeuw hun geld verdiend hadden met deze bloeiende handel. De Dag van het Kasteel ondersteunt ook hier bij het maken van programma's, fietsroutes en indien gewenst een brochure over eigen kasteel of buitenplaats. Door deze nazorg zal het netwerk ieder jaar verstevigen en de doelstelling van de Dag van het Kasteel om naast een publieksevenement ook een platform en een kennisnetwerk te zijn wordt er door gerealiseerd. Voor deelnemers zijn naast historische kennis, onderwerpen als beheer, onderhoud, educatie en publiciteit, gedeelde aandachtsgebieden.

DWALEN IN VERHALEN, SPELEN IN HET VERLEDEN

Maar ook in alle andere provincies wordt hard gewerkt aan de voorbereidingen van De Dag van het Kasteel. De hertog van Gelre komt met zijn hele hofhouding logeren in kasteel Ammersoyen, waardoor het jaar 1400 weer tot leven komt. Schuif aan bij het prachtige middeleeuws banket, oefen met pijl en boog of waag je op het kinderslagveld. Wilt u een middeleeuws dorp bezoeken of kijken naar een bijzondere roofvogelshow? Dat kan bij het kasteel van Wijnendale net over de grens in België. Altijd al willen weten hoe een historische buitenbakoven werkt? Kom dan naar buitenplaats De Wiersse voor een broodbak demonstratie. En wist u dat één van de toegangspoorten van het Binnenhof in Den Haag een gevangenis was? Loop mee met de rondleiding en luister naar het rijke verhaal van zeven eeuwen bouwgeschiedenis, van kasteel tot bestuurscentrum.

Aan het eind van de dag kunt u neerstrijken in Asten bij het kasteel dat meerdere keren ten onder ging. Wat rest is een romantische ruïne en heel veel verhalen. De Dag van het Kasteel staat hier in ieders agenda. Rond borreltijd komen de inwoners van Asten op deze memorabele plek samen om met elkaar en met u het glas heffen.

Dit jaar zullen in het hele land meer dan 120 kastelen en buitenplaatsen op Tweede Pinksterdag hun deuren openen. Er zijn zelfs vier buitenlandse deelnemers: drie in Vlaanderen en een Duitse Borg. Op de website www.dagvanhetkasteel.nl en op de Dag van het Kasteel app is alle informatie te vinden: als voorbereiding op uw bezoek of gewoon om bij weg te dromen. ■

Praktische Informatie:
Dag van het Kasteel
Tweede Pinksterdag
Maandag 5 juni
www.dagvanhetkasteel.nl



> HUIS DOORN. FOTO HUIS DOORN



> DE GELDER. FOTO COLLECTIE NKS

MUIDEN EN DE POORTTOREN



> door Rob Gruben

Rob Gruben is eigenaar van BAAC bv

Het Muiderslot is zonder twijfel het meest tot de verbeelding sprekende kasteel dat Nederland kent: een min of meer vierkante aanleg van ongeveer 32 bij 35 meter met op alle hoeken een uitspringende ronde toren. Ook een zaalbouw tegen de achtermuur en een stevige poorttoren in de voormuur behoren tot het collectieve beeld dat wij van een klassieke vierkante burcht uit de middeleeuwen bezitten. Die zaalbouw is dan nog in de verhouding 1:2 opgedeeld in respectievelijk een ridderzaal en een kemenade. Romantische beschouwingen uit de negentiende eeuw bestempelen die kemenade tot het vertrek waar de vrouwen hun voornaamste onderkomen hadden. Behaaglijk bij het vuurtje van de warme haard konden die dan hun borduursels maken, of wat al niet meer tot de in die tijd redelijk seksistisch op vrouwen geprojecteerde bezigheden behoorde. Het woord kemenade stamt overigens van de vernederlandste samentrekking van de Latijnse woorden *camera caminata*, kamer met stookplaats, maar dat terzijde. Het Muiderslot vormt daarmee zo'n beetje het prototype zoals we ons dat tot op de dag van vandaag voorstellen van een middeleeuws kasteel. Maar helemaal met de waarheid overeenstemmen doet dat natuurlijk niet. Laten we de zaak eens per onderdeel ontleden, te beginnen met de poorttoren. Het heeft er alle schijn van dat die er in eerste aanleg helemaal niet is geweest! Op basis van een klein fragment van een onder de huidige poorttoren doorlopende fundering van de weermuur, vermoeden Jan Kamphuis en ik namelijk dat de oudste fase van het kasteel slechts voorzien was van een eenvoudige poortopening in de weermuur. Dus gewoon een simpele doorgang onder een ronde of spitse ontlastingsboog in een verder gesloten en van kantelen voorziene muur. Ook in het enkele decennia latere kasteel van Helmond treffen we een dergelijke opzet aan. Van een echte poorttoren is bij het Muiderslot in de vroegste fase dus geen sprake. Verder hebben Jan Kamphuis en André Viersen kunnen aantonen dat de zaalvleugel tegen de westmuur – met die zo romantische ridderzaal en kemenade – pas in een latere fase tot stand is gekomen. Ook die zaalbouw maakte

dus geen onderdeel uit van de allereerste plannen van Floris V of diens bouwmeester. Een bouwnaad in de vorm van een staande tand suggereert zelfs dat kemenade en ridderzaal in twee fasen ná elkaar zijn gebouwd. Hoe het ook zij, de oorspronkelijke aanleg zónder zaalbouw en poorttoren mogen we zo rond 1285 dateren, al laat kroniekschrijver Melis Stoke ruimte voor de aanname dat er toen mogelijk al een oudere bouwmasa aanwezig was. Zowel de poorttoren als de zaalbouw worden vermoedelijk pas in 1370 toegevoegd, wanneer het kasteel na een verwoesting vrijwel geheel wordt herbouwd onder Albrecht van Beieren. De poorttoren die daarbij tot stand kwam kreeg slechts een ondiepe bakstenen fundering en zal derhalve een houten op- of bovenbouw hebben bezeten, mogelijk van vakwerk en waarschijnlijk voorzien van uitgebouwde mezekouwen. Duitse studies en miniatuurboeken tonen ons legio contemporaine voorbeelden van torens en vleugels met een houten op- of bovenbouw. Daarbij wordt zelfs onderscheid gemaakt tussen houten opbouwen met een militaire functie, en houten opbouwen met een woonfunctie! We kunnen ons daar ook te Muiden wel iets bij voorstellen. Helaas laat zich een en ander tegenwoordig niet meer door bouwsporen controleren en moeten we genoeg nemen met een uit 1471 daterende vermelding in de bouwrekeningen. Daarin is namelijk sprake van die houten poorttoren. Best wel laat eigenlijk, gezien de potentie die het vuurgeschut in die tijd al bezat. Hoe dan ook, die houten poortopbouw zou maximaal 100 jaar oud zijn geweest op het moment dat er in de rekeningen van 1471 sprake van is. En dat is dan weer een redelijk lange levensduur voor houten kasteelonderdelen, waar ik achter kwam toen ik bezig was met een artikel over dat onderwerp. We zouden er nog veel meer over kunnen zeggen, bijvoorbeeld over hoe men toen aankeek tegen de weerbaarheid van dergelijke houten bouwsels, of de brandwerendheid ervan. Zeker heel interessant, maar dat bewaar ik voor een van de volgende columns. ■



LANEN OP EN ROND BUITENPLAATSEN

> **Ben Olde Meierink**

Wetenschappelijk medewerker NKS kenniscentrum voor kasteel en buitenplaats

Enkele maanden geleden vond in Slot Zeist een tentoonstelling met het thema De Slotlaan plaats. De Slotlaan is niet alleen de belangrijkste winkelstraat van Zeist (die nu met leegstand heeft te kampen), maar ook de lange centrale as, die zich vanuit Slot Zeist ver in noordelijke richting uitstrekt.

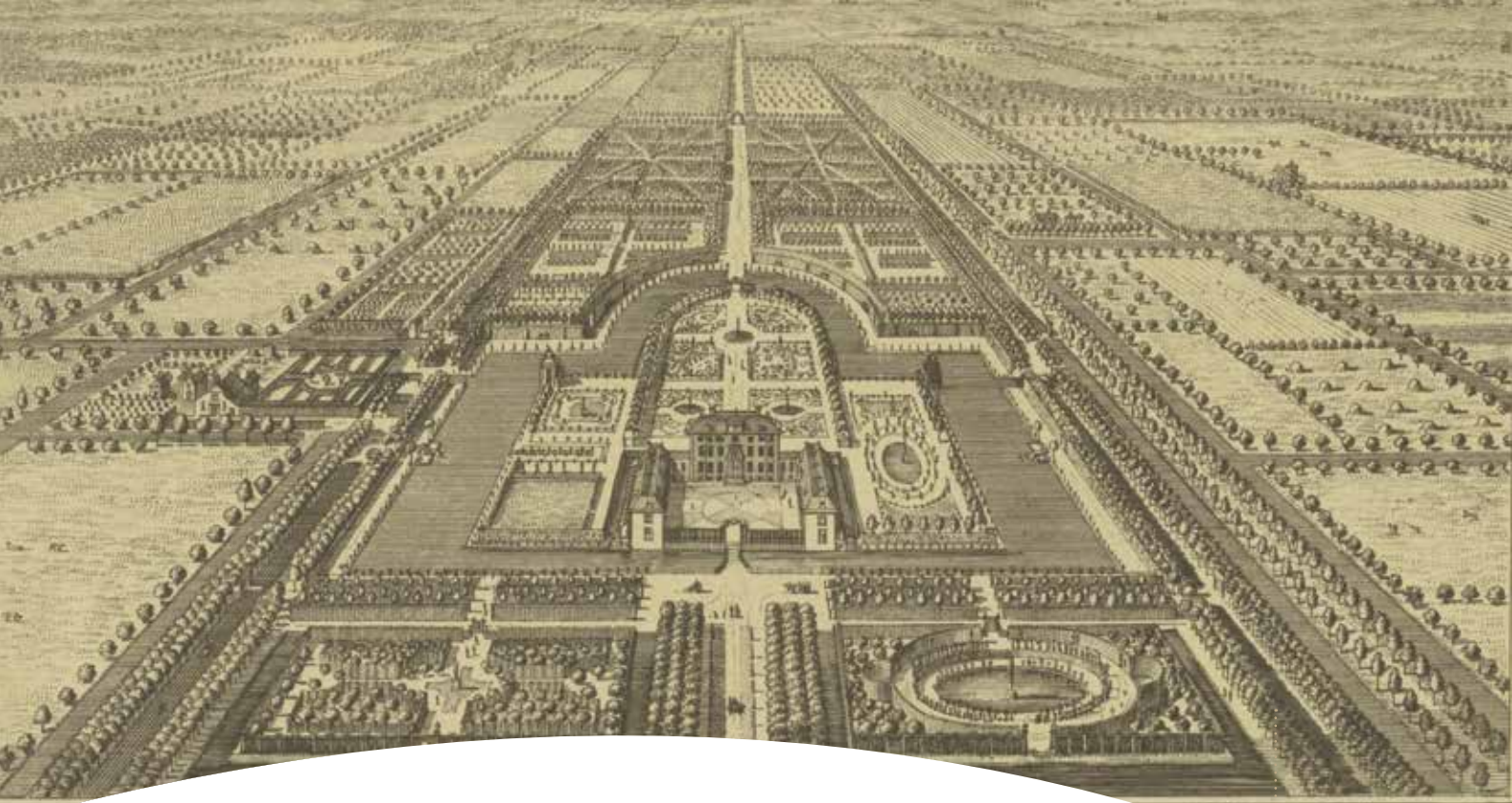
De laan vormt als het ware de drager, de middelvinger van een van de meest uitgestrekte lanenstelsels van Nederland. Lanen of alleeën behoren op veel buitenplaatsen in Nederland tot de belangrijkste expressiemiddelen. Lanenstelsels kunnen sterk variëren in omvang en verschijningsvorm. Er is in Nederland betrekkelijk weinig onderzoek gedaan naar het fenomeen 'allee'.

LANEN EN ALLEEËN

Een allee of een laan bestaat uit een rechte, relatief brede, weg beplant met opgaande bomen, die gelijksoortig en gelijkjarig zijn, hoge takloze onderstammen hebben en op een regelmatige afstand van elkaar zijn geplant. Soms werden de bomen zo gesnoeid en geleid dat de taken van de bomenrijen aan weerszijden

> SLOT ZEIST IN VOGELVLUCHT GEZIEN VANUIT HET ZUIDEN MET DE BREDE SLOTLAAN. FOTO KLM AEROCARTO

van de weg elkaar raakten en zich verstrengelden. Zo ontstond een 'allée couverte'. De alleeën of lanen werden aan weerszijden beplant met een tot vier rijen laanbomen, eiken en vooral beuken, die met hun bladerdak de laan overdekte en de wandelaar 's zomers schaduw en daardoor verkoeling bood. De keuze van de bomen is afhankelijk van de grondsoort en kan variëren. Eiken, beuken, linden en kastanjes zijn favoriet als laanbomen. Lanen konden verdwijnen in de verte, maar ook kon men het einde accentueren, door de laan te richten op een kerktoren of ander



> HET SLOT ZEIST MET TUIJEN EN LANEN IN VOGELVLUCHT MET OP DE ACHTERGROND DE KOELAAN. ETS DANIEL STOPENDAAL CA. 1700. COLLECTIE RIJSMUSEUM AMSTERDAM

gebouw. Het werd door de Fransen een 'point de vue' genoemd.¹ Het moment dat de laan als het ware de tuin van de buitenplaats verliet en het omringende landschap binnentrad, verschilt per tuin. In Italië trad dat fenomeen in de tuingeschiedenis op in de eerste helft van de vijftiende eeuw, in Frankrijk was dat een eeuw later en in de Nederlanden rond 1600. De hertog van Croy liet rond 1600 rond zijn kasteel Heverlee bij Leuven bomenlanen aanleggen.

Vooraf in de tweede helft van de zeventiende eeuw, met het Versailles van Lodewijk XIV als grote voorbeeld, verspreidden de lanenstelsels zich over Europa. In de Republiek waren de buitenplaatsen van de stadhouders, in het bijzonder de stadhouder-koning Willem III, de eerste plaatsen waar de lanen als het ware de buitenplaatsen verlieten om zich over het landschap te verspreiden. Daarna volgende aan het eind van de zeventiende eeuw de groep van vertrouwelingen rond stadhouder-koning Willem III, onder wie Willem Adriaan van Nassau-Odijk en Arnold Joost van Keppel in respectievelijk Zeist en de Voorst.

SLOT ZEIST

De Slotlaan in Zeist voert als het ware door de brede hal van het classicistische hoofdgebouw van de ridderhofstad naar het zuiden, in de richting van het dorp Bunnik en heet daar de Koelaan. De laat zeventiende-eeuwse laan voegt zich in de middeleeuwse verkaveling van de lage broeklanden langs de Kromme Rijn. Het Slot werd door Van Nassau-Odijk gebouwd op de overgang van de lage en hoge gronden van de Utrechtse Heuvelrug. Op deze overgang lagen bouwlanden. Langs de oude weg tussen Utrecht en Arnhem lagen de bijbehorende boerderijen. Deze boerderijen zouden later plaats maken voor buitenplaatsen. Ten noorden hiervan strekten zich tot ver in de negentiende eeuw

heidevelden uit. Die gronden waren goedkoop en zo kon Willem Adriaan zonder grote uitgaven genoeg gronden verwerven voor de aanleg van een buitenplaats met een van de grootste lanenstelsels in Nederland. De Slotlaan vormt als de hoofdzichtlaan van het door Van Nassau-Odijk omgrachte Slot de centrale as van een nooit voltooid zogenoemde ganzenvoet, een stelsel van lanen dat zich als de tenen van een ganzenpoot uitstrekte in het oneindige. Op een van plattegronden in de prachtige reeks gedrukte vogelvluchten van buitenplaatsen uit het begin van de achttiende eeuw ziet men de uitgestrektheid van de aanleg van Zeist. Op de Cultuurhistorische Atlas van de provincie Utrecht is te zien dat de aanleg van het park van Slot Zeist nog steeds een aanzienlijk deel van de bossen van Zeist inneemt. Het recente historische kadastronderzoek van Ad van Oostrom heeft uitgewezen, dat het lanenstelsel voor het grootste deel pas in de loop van de achttiende eeuw tot stand kwam ten koste van de heidevelden. De oostelijke poot van de ganzenvoet heeft als uitvalsweg naar Woudenberg zijn allure als brede laan behouden. Ze draagt nu de namen Laan van Beek en Royen en Woudenbergseweg. Deze laan kreeg in het derde kwart van de achttiende eeuw een nieuwe bestemming en wel als centrale zichtlaan van de nieuwe buitenplaats Beek en Royen. Daarvan is het nog bestaande hoofdhuis in de zuidelijke straatwand van de lintbebouwing langs de Dorpsstraat opgenomen.²

Pas rond 1900 werd de bebouwing langs de Slotlaan in Zeist sterk verdicht en kreeg de Slotlaan de rol van centrale winkelstraat. Daarvoor lagen aan weerszijden van de Slotlaan buitenplaatsen

¹ Zie Ingo Lehmann en Michael Rohde, *Alleen in Deutschland, Bedeutung, Pflege Entwicklung* (Leipzig 2006)

² Kees Volkers, *Zeist door de eeuwen heen, Een cultuurhistorische Atlas* (Amsterdam 2011)

en villa's. Een van de villa's aan de oostzijde van de Slotlaan, in bezit van de dames Walkart, had een overtuin of overplaats, die bewaard is gebleven als een openbaar park: het recent gerestaureerde Walkartpark. Een groot deel van de aanleg van Slot Zeist lijkt op het eerste gezicht verdwenen te zijn onder de dorpsbebouwing van Zeist, maar in werkelijkheid zijn de lanen opgenomen in het stratenplan.

LANEN IN ECONOMISCHE EXPLOITATIE

Lanen vertegenwoordigden naast hun recreatieve functie ook een economische waarde – weliswaar op de langere termijn. Als de eiken en beuken tot volle wasdom waren gekomen, bijvoorbeeld na een eeuw, konden ze worden gekapt en tot bouwhout bestemd. Bij menige buitenplaats in het oosten van het land vertegenwoordigde deze laanbomen bij de verkoop meer dan de helft van de waarde van de gehele buitenplaats! Het is niet verwonderlijk dat aan het eind van de achttiende eeuw weleens een buitenplaats vanwege de zware houtopstand door een houthandelaar werd aangekocht. Na het kappen van de lanen werd de buitenplaats weer van de hand gedaan en zelfs opgedeeld. De lanen vergden veel onderhoud, zeker als ze op de droge heidegrond zoals in Zeist werd geplant. De vakken tussen de lanen werden ingevuld met zogenoemd hakhout, lage bosjes die na ongeveer 7-8 jaar werden gekapt en opnieuw werden ingeplant. In tegenstelling tot de laanbomen, was het hakhout een vrijwel constante inkomstenbron voor de buitenplaats. In de kranten die men nu op de internetsite Delpher kan raadplegen, vindt men veel advertenties voor de verkoop van hakhout.

BEPERKINGEN EN MOGELIJKHEDEN IN HET UTRECHTSE

Niet alle eigenaren van buitenplaatsen konden zich deze uitgestrekte lanenstelsels veroorloven. Men had te maken met de eigenaren van belendende percelen, die niet altijd bereid waren hun eigendommen te verkopen om de buitenplaats van hun buurman meer status te geven. Veel buitenplaatsen in het lagere deel van Nederland waren omgeven door een boomsingel en een omgrachting, die op zijn/haar beurt weer door een dijk of weg was begeleid. Sommige eigenaren volstonden met de aanplant van deze lanen rond hun buitenplaats. Soms werden boerderijen en dienstwoningen zo gebouwd, dat de boerderij met zijn vaak witgepleisterde voorgevel in de as van de laan als

point de vue functioneerde. In het oostelijke deel van Utrecht komen lanen veelvuldig voor. De onbebouwde Utrechtse heuvelrug bood, evenals Zeist, mogelijkheden, maar ook in de lager gelegen gebieden rond Woudenberg en Renswoude werden lanen aangelegd. De huidige Geeresteinselaan in Woudenberg is zo'n dwarslaan van kasteel Geerestein die gebruik maakt van een hoogmiddeleeuwse ontginningsas. Een bijzonder voorbeeld is het lanenstelsel van Renswoude, waarbij het achterste deel van de zichtlaan in het begin van de achttiende eeuw werd gecombineerd met een waterallee, met halverwege een ronde kom.³ Deze waterallee wordt als het ware door de hoofdlaan ingesloten en vormt daarmee een Gesamtkunstwerk op zichzelf.

DE LANEN VAN OOST-NEDERLAND

Getuige de prachtige uit de jaren tachtig van de achttiende eeuw daterende militaire kaarten uit de Atlas van Hottinger in het Nationaal Archief was het landschap in Overijssel en de Achterhoek nog grotendeels bepaald door eindeloze vaak nog vochtige heidevelden.⁴ Als eilanden in deze woeste gebieden lagen de kampen, met aan de rand een of twee boerderijen. Vaak in de beekdalen bevonden zich de omgrachte havezaten. De edelen concentreerden in de loop der tijd hun bezit door aankoop en verkoop steeds meer tot een gesloten landgoed. Zij verbonden hun hoofdgebouw met de verschillende delen van hun landgoed door lanen, die een soms een zeer onregelmatig verloop kennen, doordat ze als ware met de grenzen van de akkers meebogen. Een mooi voorbeeld is het landgoed Slangenburg van de katholieke edelman Frederik Johan van Baer bij Doetichem in de Gelderse Achterhoek. De Slangenburg heeft een barokke aanleg met een hoofdstructuur van brede alleëen, die het landgoed zowel doorsnijden als omsluiten. De structuur is bewaard gebleven.⁵ Het landgoed Hackfort, eveneens in de Achterhoek, kreeg een lanenstelsel dat een grote gelijkenis vertoonde met een kruis. Niet voor niets droeg dat in de achttiende eeuw de naam Kruisallee. Bij nader onderzoek blijkt dat men zoveel mogelijk getracht heeft om de bouwlanden te sparen en vooral de lanen te planten op de weilanden en de woeste gronden, die men van de markebesturen aankocht.⁶ In het geval van Huis Almelo kon men – in fasen – als middenas de kilometers lange Gravenallee aanleggen. Soms lukte het de kasteel eigenaar zijn laan of alleé onderdeel te maken van een doorgaande weg. Een voorbeeld is de bekende Middachterallee, die een onderdeel is van de doorgaande weg tussen Arnhem en Zutphen. In de negentiende eeuw worden veel lanen door gemeenten overgenomen, maar behielden de eigenaren van de aangrenzende buitenplaatsen de bomen. In de loop van de die eeuw verwierven eigenaren soms ook het plantrecht van bomen op de openbare wegen.

3 P. Debie, 'Het Grand Canal van Renswoude in historisch perspectief', in: A. van der Does en J. Holwerda, *Tuingschiedenis in Nederland II; Denken en doen in de Nederlandse tuinkunst 1500-2000* (z.p. 2016), p. 73-84

4 NA, OSKY11

5 T. Woerdeman, 'Het landgoed Slangenburg. Een gaaf bewaarde Nederlandse barokaanleg uit 1679', in H.W. Hoppenbrouwers e.a., *Slangenburg, Huis, landgoed en bewoners* (Doetichem 1999) p. 97-123

6 B. Olde Meierink en J.C. Bierens de Haan, 'Huis Hackfort, bijgebouwen, park en boerderijen', in: F. Keverling Buisman (red.), *Hackfort huis en landgoed* (Utrecht 1998), p. 98, 101, 111-114



> ZEIST KOELAAN, OP ACHTERGROND HET SLOT.
FOTO BEN OLDE MEIERINK



> HET KASTEEL ALMELO MET DE GRAVENALLEE. DETAIL CHROMO-
TOPOGRAFISCHE KAART BLAD NO. 360 CA. 1910

NOORDOOST TWENTE

In Noordoost Twente hebben de meeste havezaten, getuige de reeds genoemde Atlas van Hottinger, aan het eind van de achttiende eeuw grote lanenstelsels, die voor een wandelaar als een verademing zullen zijn ervaren in een gewest dat tot ver in de negentiende eeuw vooral bestond uit uitgestrekte boomloze heidevelden.

Ten oosten van het bekende kasteel Singraven ligt stroomopwaarts aan de Dinkel de voormalige havezate Borgbeuningen. Het omgrachte huis, dat terug gaat tot het begin van de vijftiende eeuw, maakte in de negentiende eeuw plaats voor een boerderij, die rond 1880 werd uitgebreid met het nog bestaande herenhuis van een Almelose fabrikantenfamilie. Rond het huis Borgbeuningen lag een uitgebreid lanenstelsel, dat op het eerste gezicht zonder

enige structuur is. Dat is maar schijn: de lanen waren gericht op de kerktorens van de naburige plaatsen en op de adellijke huizen in de buurt en op heuveltoppen. Een van de lanen gericht op de kerktorens van Denekamp en Oldenzaal zou in de negentiende eeuw onderdeel gaan vormen van het grote Napoleontische wegennet, dat in Oost-Nederland pas in de late jaren twintig van die eeuw door koning Willem I werd voltooid. De vraag blijft of de weliswaar imposante kerktorens van Oldenzaal daadwerkelijk te zien was, aangezien de stad is gelegen aan de andere zijde van de Oost-Twentse Heuvelrug.⁷

GRONINGEN

Op de rijke landbouwgronden op de zeeklei van Groningen, maar ook van Friesland, Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden, zijn buitenplaatsen met uitgebreide lanenstelsels schaars vertegenwoordigd. De meeste parken van de borgen op het Groningse platteland waren ten opzichte van de zandgronden in Oost- en Midden-Nederland zeer beperkt van omvang. De borgen met hun voorpleinen, geflankeerd door bijgebouwen, lagen met hun rechthoekige omgrachting en hun windsingels in grote akkercomplexen. De windsingels beschermden de bewoners van de borgen in voorjaar, herfst en winter tegen de koude wind en storm vanaf de Waddenzee. Buiten de borg zelf was er vaak niet meer dan een korte oprijlaan, zoals bij Menkemaborg, het ver-



> BUITENPLAATSEN SINGRAVEN, BEUGELSKAMP EN BORGBEUNINGEN MET LANEN. DETAIL VAN ATLAS TOPOGRAPHIQUE VAN J.H. HOTTINGER CA. 1788. COLLECTIE NA OSKY11

dwenen Huis ten Dijke en Verhildersum. De graanvelden op de zware kleigrond waren het kostbaarste onderdeel van de buitenplaats en konden concurreren met de opbrengsten (na drie generaties) van de verkoop van beuken en eiken. Bovendien had men te maken met smalle en diepe percelen, die uitbreiding in de breedte vaak bemoeilijkte. In de diepte was het wel mogelijk en dat is bijvoorbeeld zichtbaar bij de buitenplaats Fraeylemaborg. Aanvankelijk opgezet met twee zijlanen en een middenlaan, zouden de ontwikkelingen in de tuinarchitectuur de randlanen behouden, maar de bomen van de centrale middenas laten verdwijnen ten gunste van een meer open invulling met doorzichten. Het is opvallend dat veel bewoners geen afstand konden doen

van mooie en levenskrachtige exemplaren en deze daarom opnamen in de nieuw aangelegde landschapsparken, met slingerende paden, beken en hoogten. Tot op de huidige dag kan men in menig landschapspark, ontstaan door transformatie van een eerdere geometrische aanleg, deze oude bomen nog herkennen.

SLOT

Alleeën en lanen zijn groene structuren, die als het ware de buitenplaatsen omringen om deze vervolgens te verlaten en zo ver als mogelijk door te dringen in het omringende landschap. Ze vormen het skelet van het buitenplaatslandschap. Deze ontwikkeling begint in Nederland in de zeventiende eeuw bij de Oranje-stadhouders en verspreidt zich daarna over de rest van de Nederlandse buitenplaatsen. Veel van deze lanen liggen nog ongeschonden in het agrarische landschap. Deels zijn de vakken tussen de lanen inmiddels door verstedelijking in de twintigste eeuw ingevuld, zonder totaal afbreuk te doen aan de kwaliteiten van de bewaard gebleven hoofdstructuur zoals in Zeist. Helaas is niet iedere bestuurder, stedenbouwkundige en verkeersdeskundige zich bewust van de kwaliteit van dit groene skelet. ■

7 L.H.M. Olde Meierink, *Monumenten van Losser, deel 1* (Losser 1980), p. 135-174



DE GRONINGER BORGENKAART VAN THEODORUS BECKERINGH UIT DE (LATE) ACHTTIENDE EEUW VAN MACHTSHUIZEN NAAR BUITENHUIZEN



> **Yme Kuiper**
Faculteit Letteren, RU Groningen

Theodorus Beckeringh (1712-1790) was een advocaat uit Groningen. Bijna dertig jaar besteedde hij aan de vervaardiging van een uiterst gedetailleerde kaart van zijn geboortegewest. Die verscheen pas in 1781, negen jaar voor zijn dood, in druk. Dat had veel voeten in de aarde. De provincie bekostigde uiteindelijk de uitgave, maar toonde zich daarin vrij zuinig. Tegenwoordig bezit de zogeheten Beckeringh-kaart grote faam onder cartografen, maar ook onder een breder publiek. De kaart heeft namelijk een sierrand met 24 borgen en het aanzicht van de stad Groningen. Opmerkelijk zijn verder de cartouches met de wapens van Stad en Lande en die van de toenmalige stadhouder van dit gewest, Willem V. De kaart heeft een schaal van 1:85.000 en is in koper gegraveerd (formaat 104 x 135 cm). Bij het grote publiek is de kaart bekend als 'de borgenkaart'. Voor een gaaf exemplaar wordt al gauw vier- tot achtduizend euro neergeteld. Het idee om zijn kaart op een dergelijke manier op te sieren met vele borgen en een paar zogeheten veenborgen (buitenhuisen), had Beckeringh afgekeken

> GROTE FOTO: THEODORUS BECKERINGH: HUIS NITTERSUM TOT STEDUM, 1752. UIT BECKERING ATLAS P341
KLEINE FOTO: PORTRET THEODORUS BECKERINGH UIT BECKERING ATLAS P47

van de adellijke gebroeders Coenders. Zij maakten al circa 1678 een met 24 borgen omrande kaart van de provincie Stad en Lande, vanwege de mogelijke oprichting van een Groninger Ridderschap (die er overigens tijdens de Republiek nooit zou komen). Bij de borgen staan namelijk ook de familiewapens van de eigenaren. Die wapens ontbreken bij Beckeringh; wel zette hij onder de borgen de namen van de eigenaar. Beckeringh leefde in een tijd dat de invloed van de stadhouder in Stad en Lande aanmerkelijk groter was dan in de tijd van de gebroeders Coenders. Dat verklaart de aanwezigheid van het wapen van Willem V op de Beckeringhkaart. Hij had zelfs een handgetekend exemplaar uit 1767 aan Willem V geschonken. De Fransen namen die heel bijzondere kaart in 1795

in beslag. Nog altijd bevindt deze zich in Frankrijk, bij de Service *historique de la Défense*, in het kasteel van Vincennes. Op deze zogeheten manuscriptkaart ontbreken de borgen. De Groningse emeritus-hoogleraar archeologie Reinder Reinders mocht er enkele jaren geleden alleen een kopie op CD-ROM van zien, niet het origineel. Reinders, kenner van de Griekse oudheid en oude Drentse bewoningsgeschiedenis, maakte onlangs met Martin Hillinga en Auke van der Woud én de andere auteurs (Egge Knol, Martijn van Leusen, Jan Molema en Tonniss Musschenga) een prachtboek over de atlas van Beckeringh en het Groninger landschap. Op de fiets heeft hoofdauteur Reinders het spoor van Beckeringh gevolgd, op zoek naar het door hem opgemeten en vastgelegde landschap. Omdat Beckeringh schetskaarten van vele delen van het Groninger landschap had gemaakt en alle borgen en huizen op zijn kaart zelf had uitgetekend, levert de combinatie een fascinerend beeld op van Groningen in de achttiende eeuw. Het is een bijzonder fraaie uitgave geworden, een boek om van te dromen, met heldere toelichtingen.

Zeer treffend zijn Reinders' typeringen van het door Beckeringh getekende Groninger landschap als zowel een machtslandschap als een dynamisch cultuurlandschap. Machtslandschap staat voor het staatkundige landschap met de traditionele indeling van kwartieren, districten en jurisdicties, maar ook voor de macht en invloed die de heren (en soms weduwen) van de aloude borgen uitoefenden op de rurale samenleving. Wat dat cultuurlandschap betreft, nog in de achttiende eeuw lagen er uitgestrekte veengebieden op de grenzen van Stad en Lande met de aanpalende gewesten en gebieden, zoals Friesland, Drenthe, Ostfriesland en Münsterland. Binnen het gewest vonden grootschalige veenontginningen plaats. De veenborgen danken hieraan hun naam: het zijn in feite herenhuizen en buitenhuizen in verveningsgebieden. Strakker, symmetrischer en eenvoudiger qua architectuur dan de oude borgen, die met al hun variaties toch vooral samengestelde gebouwen zijn, met boerderij, schathuis, duiventil, voorplein en torens. Wat fascineerde Beckeringh in dat Groninger landschap? Het ging hem niet alleen om gewestelijke trots. De jurist in hem zal al die rechtskringen hebben geïnteresseerd en de tekenaar-van-goede-komaf de borgen en veenborgen. Al in zijn reisjournaal van een tocht in 1740 naar Kleef, samen met onder andere studievriend Michiel van Bolhuis, blijkt Beckeringhs interesse in de geschiedenis van monumentale huizen en hun eigenaren. Hij observeerde en tekende met volle overgave. Ook ruïnes van oude kastelen boeiden Beckeringh mateloos, naast buitenhuizen, kerken en vestingwerken. In Gelderland bekeken hij en zijn drie metgezellen Het Loo, De Voorst, Middachten en Rosendaal. Ook Van Bolhuis schreef naderhand een reisverhaal. Ooit hadden hun vaders samen (in 1705) nagenoeg dezelfde reis naar Kleef gemaakt. Twee jaar vóór zijn plezierreis was Beckeringh in – natuurlijk – Groningen gepromoveerd, in aanwezigheid van stadhouder Willem IV. Deze zat samen met zijn vrouw en koningsdochter Anna van Hannover aan bij het promotiediner. In 1741 trouwde Beckeringh met Geertruida van Hulten, dochter van een jurist-militair; zijn zuster Alagonda was al in 1738 getrouwd met vriend Van Bolhuis. Nog in het jaar van zijn promotie werd Beckeringh advocaat bij de Hoge Justitiekamer. Hij trad bij gelegenheid op als rechter in de Ommelanden. Onduidelijk is of zijn loopbaan rond 1750 stagneerde omdat zijn vader na het Pachttersoproer van 1748 aan kant werd gezet door de Oranjepartij. Toch lijkt zoon Theodorus een Oranjeklant gebleven. Zo stond hij in vriendschap tot de opmerkelijke, schatrijke Groninger nabob en Oranjevriend Jan Albert Sichterman (1692-1764). Beckeringh regelde diens nalatenschap. Raar maar waar, staat Sichtermans veenborg Woellust (bij het huidige Veendam; al gesloopt in 1783) niet in de rand van de Beckeringhkaart, terwijl Beckeringh zowel

voor- als achterzijde van het huis en de tuin- en parkaanleg had getekend. Hoezeer zo'n veenborg (van één bouwlaag in dit geval) zich onderscheidde van een borg als Nittersum bij Stedum is opvallend. Deze borg kwam wel voor in de rand van de kaart en werd in 1669 herbouwd om macht en gezag uit te stralen. Als architect had de Groninger jonker Johan Clant de Amsterdammer Philip Vingboons aangetrokken. De nettekening van Beckeringh (al uit 1751) laat een imposante balustrade met zandstenen beelden zien. Helaas viel Nittersum in 1818 onder de slopershamer.

In de achttiende eeuw telde Stad en Lande een kleine honderd borgen en buitenhuizen. Die eeuw kan met recht gelden als de eeuw van de buitenplaats, niet alleen voor Groningen maar voor de hele Republiek. In vergelijking tot de Gouden Eeuw is er een soort verschuiving gekomen in het borgenlandschap, van machtshuizen naar prestigehuizen. De adellijke personen op de oude borgen bleven machtige landheren, maar de recreatieve functies van hun huizen op het platteland namen toe: het werden gelijk de veenborgen van de patriciërs en rijken uit de stad Groningen meer buitenhuizen. Ze behielden hun prestigieuze kenmerken qua exterieur (omgrachting, lange oprijlanen) en interieur (familieportretten). Prestigieus was ook het omringende parklandschap, met 'singels, hoven, lanen, tuinen, benevens beelden en embellisements, voorts hekken en stekken, planten en plantages' (aldus een verkoopacte uit 1725). Al in Beckeringhs tijd begonnen families borgen voor afbraak te verkopen. Het onderhoud van borgen was kostbaar, maar doorslaggevend was het uitsterven van adellijke families.

Met borgen en veenborgen hing een verschijnsel samen in de zeventiende en achttiende eeuw dat pas sinds kort in het volle licht is komen te staan: de relatie van machtige en rijke Groningers met de wereld van (vooral de Surinaamse) slavenhandel, slavernij en plantage-economie. Groningen had een eigen Kamer in de West-Indische Compagnie. In *Sporen van het slavernijverleden in Groningen* (bezorgd door Margriet Fokkens en Barbara Henkes) gaat het doek omhoog en zien we pats boem een heel nieuwe geschiedenis, met Groninger dames en heren afgebeeld met zwarte bedienden. Liepen deze ook ooit rond op de (veen-)borgen? Zeg op Dijksterhuis, Nienoord, Nittersum en Woellust?

Het was ooit Johan Huizinga (geboren Groninger) die een fraai artikel schreef (in 1912) over de al genoemde Coenderskaart. 'Zo levert de kaart ons een bijdrage van waarde tot de kennis van de architectuur, die ongeveer volkomen te gronde is gegaan.' Huizinga wijst vervolgens op de grote variëteit in de huizen. 'Grondiger nog dan in Holland of op Walcheren [1912!; YK] heeft de sloopingswoede het Groningsche landschap beroofd van een vaag-romantisch element, dat het wel gebruiken kon. Die sloopzucht begon in onze provincie al vroeg. (...) Vóór 1750 waren van deze 24 borgen reeds 9 verdwenen. (...) Fraylemaborg te Slochteren is het eenige der 24, dat nog ongeveer in den vorm, die Coenders' kaart vertoont voortbestaat.'

Nienoord, schrijft Huizinga, is geheel gemoderniseerd en Verhildersum was in Beckeringhs tijd al 'deerlijk verminkt'. Inderdaad zien we op de Beckeringhkaart slechts een elftal borgen die we ook op de Coenderskaart aantreffen. Het lijkt erop dat Beckeringh meer selecteerde met oog voor de allure van de huizen en dat bij de gebroeders Coenders vermoedelijk politieke netwerkvorming de sleutel is tot decodering. Hier valt nog een en ander te onderzoeken. Zoals ook de vraag rijst waarom op de befaamde Friese provinciekaarten van vader en zoon Schotanus uit 1664 en 1698 helemaal geen omranding met (edele) staten te zien valt. In hun streven naar macht en aanzien deden de Friese heren niet onder voor hun Groninger standgenoten. ■



PARTICULIER BEWOONDE KASTELEN EN BUITENPLAATSEN IN NEDERLAND

ONDERZOEK NAAR DE WOONMOTIEVEN VAN BEWONERS VAN KASTELEN EN BUITENPLAATSEN

> **Geertje de Lange**

Geertje de Lange voerde in het kader van haar studie Geowetenschappen onderzoek uit voor de NKS

De afgelopen jaren heeft de NKS een reeks onderzoeken laten doen naar de herbestemming van kastelen en buitenplaatsen. Zo is bijvoorbeeld de herbestemming van Limburgse kastelen als hotel-restaurant onderzocht en de herbestemming van kastelen en buitenplaatsen als gemeentehuis. Toch zijn er in Nederland ook kastelen en buitenplaatsen die hun historische woonfunctie hebben behouden. Over hoeveel particulier bewoonde kastelen en buitenplaatsen het gaat, waar die zich bevinden, hoe die bewoond worden en hoe lang al, is nog weinig bekend. Evenmin is er uitgebreid onderzoek gedaan naar de motieven van bewoners om op een kasteel of buitenplaats te wonen. In hoeverre speelt behoud van en liefde voor erfgoed een rol in de keuze om op een kasteel of buitenplaats te wonen?

> GEULLE. FOTO HANS HAGEMAN

OORSPRONKELIJKE FUNCTIE VAN KASTELEN EN BUITENPLAATSEN

Van oudsher hebben kastelen een woon- en verdedigende functie, terwijl buitenplaatsen in eerste instantie als zomerhuis zijn

1 H.J. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meierink, B. 1000 jaar kastelen in Nederland (Utrecht 1996), p. 9



LEEUVENBURG. FOTO HANS HAGEMAN

gebouwd. Een kasteel wordt omschreven als een 'middeleeuws bouwwerk dat de functies verdedigbaarheid en bewoonbaarheid in zich combineert'.¹ Aanvankelijk was de militaire en verdedigende functie dominant, maar rond 1500 is de militaire functie van het kasteel in toenemende mate komen te vervallen. De stenen muren van het kasteel waren niet opgewassen tegen nieuwe wapens zoals kanonnen en slechts een enkel kasteel werd omgeven door moderne wallen, singels en fortificaties. Daardoor verschoof de nadruk naar de woonfunctie. Veel kastelen werden verbouwd tot landhuizen en aangepast ter bevordering van het wooncomfort.

Buitenplaatsen werden tussen 1600 en 1920 gebouwd door rijke stedelingen die de stad wilden ontvluchten en hun zomermaanden in een groene omgeving door wilden brengen. Aanvankelijk werden deze buitens niet permanent bewoond. De eigenaren waren vaak economisch en sociaal gebonden aan de stad. Ook was verblijf in de wintermaanden te koud vanwege de bouwconstructie van het huis. Door de aanleg van nieuwe wegen en door de hoge kosten van tijdelijke bewoning van buitenplaatsen, zijn in de negentiende eeuw steeds meer buitenplaatsen permanent bewoond geraakt. De buitenplaatsen, waarvan een aantal een agrarisch karakter had, groeiden uit tot landhuizen met een tuin, fontein, beelden en theekoepels.²

HERBESTEMMING

Van de kastelen en buitenplaatsen in Nederland heeft 60 procent geen woonfunctie meer. Deze gebouwen zijn herbestemd tot bijvoorbeeld kantoorruimte, verzorgingshuis, gemeentehuis of hotel-restaurant. Het zoeken naar nieuwe functies voor kastelen en buitenplaatsen is van belang voor het behoud van dit monumentale erfgoed. Ashworth en Kuipers (2004) spreken van het 'hedendaags gebruikmaken van het verleden'.³ Door erfgoed opnieuw een functie te geven, blijft het ook voor de huidige generatie betekenisvol. Van der Laarse (2005) ziet echter

deze continue verandering van erfgoed als een bedreiging van de authenticiteit van het object, omdat herbestemming vaak gepaard gaat met aanpassingen aan het object.⁴ Vooral huizen die een particuliere woonfunctie hadden, veranderen daardoor ingrijpend van karakter. Het in stand houden van die woonfunctie lijkt in die gevallen een betere manier om deze gebouwen in stand te houden. Daarnaast is echter geen uitputtend onderzoek gedaan. De NKS is onlangs met een onderzoek gestart om deze hypothese te toetsen.

INVENTARISATIE

Over hoeveel particulier bewoonde kastelen en buitenplaatsen het gaat, hoeveel continue mede een woonfunctie hebben gehad en welke opnieuw zijn bewoond na een andere functie te hebben vervuld, waar deze objecten zich bevinden en hoe ze bewoond worden, was nog weinig bekend. Uit voorgaand inventariserend onderzoek naar historische buitenplaatsen door Dessing en Holwerda (2012) bleek dat er in Nederland nog ongeveer 300 buitenplaatsen zijn die particulier bewoond worden.⁵ De inventarisatie voor het NKS-onderzoek is breder geweest. Uit ons onderzoek blijkt dat er in Nederland in totaal 506 kastelen en buitenplaatsen zijn die bewoond worden. Dit aantal is verdeeld tussen 327 bewoonde buitenplaatsen en 179 bewoonde kastelen. De meeste kastelen en buitenplaatsen die particulier bewoond worden, bevinden zich in de provincies Utrecht, Gelderland en Limburg en concentreren zich rondom de rivieren Maas, de Vecht en de IJssel. Deze groep bewoonde kastelen en buitenplaatsen is echter alles behalve homogeen. Er is sprake van verschillende typen woonvormen. De verdeling van soorten woonvormen voor

2 P.G. Aalbers, e.a., *Wielbergen en de familie Brantsen*. (Zwolle 2008) p. 124

3 J.G. Ashworth & J. Kuipers, 'Erfgoedplanning in Nederland: een incomplete paradigmawisseling', *Agora* 20 (2) 2004, p. 4-7

4 R. van der Laarse, 'Erfgoed en de constructie van vroeger', in: R. van der Laarse (red.), *Bezeten van vroeger: erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005), p. 1-23

5 R.W.Ch. Dessing en J. Holwerda, *Nationale gids Historische Buitenplaatsen* (Wormerveer 2012)

kastelen en voor buitenplaatsen laat een vergelijkbaar beeld zien. Het overgrote deel van de kastelen en buitenplaatsen is particulier bewoond door één familie of gezin. Een beperkt deel is deels bewoond (hiermee wordt bedoeld dat het gebouw naast een woonfunctie een andere functie heeft, bijvoorbeeld een kantoorfunctie) en een nog kleiner aantal is ingedeeld in appartementen of in meerdere wooneenheden.

Daarnaast is er een onderscheid te maken tussen kastelen en buitenplaatsen die altijd een woonfunctie hebben gehad en kastelen en buitenplaatsen die opnieuw bewoond zijn. Wederom geldt dat de verdeling van gebouwen die altijd een woonfunctie hebben gehad en gebouwen die opnieuw bewoond zijn, voor kastelen en buitenplaatsen hetzelfde beeld laat zien. Van de bewoonde buitenplaatsen in Nederland is 26 procent opnieuw bewoond. Van de bewoonde kastelen in Nederland is 33 procent opnieuw bewoond. De conclusie is, dat er tussen bewoonde kastelen en buitenplaatsen wat betreft woonvorm en wel of niet opnieuw bewoond zijn weinig verschil te zien is. Bewoonde kastelen en buitenplaatsen kunnen niet als een homogene groep beschouwd worden. Er zijn namelijk verschillend 'typen' bewoonde kastelen en buitenplaatsen.

WOONMOTIEVEN

Nu er een betrouwbaar beeld is van particulier bewoonde kastelen en buitenplaatsen, is het interessant om te achterhalen wat de redenen zijn van huidige bewoners om op een kasteel of buitenplaats te wonen. Daarom is er bij dit onderzoek een aantal bewoners van kastelen en buitenplaatsen bezocht en geïnterviewd. Doel was een antwoord te vinden op de vraag: 'Waarom kiest men ervoor om op een kasteel of buitenplaats te wonen en in hoeverre speelt behoud van cultureel erfgoed of voortzetting van de traditie hierbij een rol?'

Uit de interviews en het voorafgaand literatuuronderzoek blijkt dat er zes woonmotieven zijn die een rol spelen in de keuze van bewoners om op een kasteel of buitenplaats te wonen. De woonmotieven zijn:

- 1 herinneringen en identiteit,
- 2 een groene omgeving,
- 3 romantisering,
- 4 inspiratie,
- 5 behoud van erfgoed en liefde voor erfgoed en
- 6 een expressief gebouw/de esthetische waarde van het gebouw.

GROENE OMGEVING

Het eerste dat opvalt is dat de groene omgeving voor alle bewoners uit het onderzoek een rol heeft gespeeld. De bewoners hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat ze echte buitenmensen zijn. Dit is op verschillende manieren naar voren gekomen. De bewoners waarderen de rust, de ruimte, het contact met dieren en de natuur, de mogelijkheid om even naar buiten te stappen en het in stand houden van de tuin.

Een van de bewoners uit het onderzoek vertelt: 'Vanaf half maart tot en met oktober zijn we wel met de tuin bezig. We leven eigenlijk buiten. Vanuit het huis heb je uitzicht op de tuin naar het westen en de winden en kan je zien wat voor weer het wordt. We hebben altijd geweldig veel connectie met de natuur. Elke

ochtend zien we zo'n 300 ganzen op de weilanden en we hebben ook ijsvogeltjes en uilen in de tuin gehad. Wij zijn echte buitenmensen. Ik vind het heerlijk om buiten te zijn'. Iemand anders uit het onderzoek: 'Je heb echt een hele andere lifestyle. Het is niet meer zo'n gezapig en snel leven waarin we van alles moeten doen. Je gaat echt een stapje terug. Je leeft veel buiten, ook in de winter. En je ziet veel minder mensen'. Ze vertelt: 'Ik ben nooit een stadsmens geweest'.⁶

BEHOUD VAN ERFGOED EN LIEFDE VOOR ERFGOED

Het belang dat de bewoners hechten aan het behoud van erfgoed en hun liefde voor erfgoed is ook op verschillende manieren naar voren gekomen. Voor alle bewoners geldt, dat zij waarde hechten aan het in stand houden van de historische waarde van het kasteel of de buitenplaats. Dit doen zij onder andere door de grote restauraties die zij (laten) uitvoeren. De bewoners verdiepen zich in de geschiedenis van de plek en sluiten zich aan bij verenigingen rondom de ontwikkeling en instandhouding van kastelen en buitenplaatsen. Daarnaast geldt voor de meerderheid van de bewoners dat zij het kasteel of de buitenplaats door middel van een nevenactiviteit, zoals een *bed & breakfast* en orangerie, rendabel willen maken zodat het kasteel of de buitenplaats in zijn eigen onderhoudskosten kan voorzien. Een dergelijke functie biedt ook een oplossing op leegstand en de bedreigingen daarvan voor het monument. Op deze manier kan de toekomst van het kasteel of de buitenplaats gewaarborgd worden. Een van de bewoners uit het onderzoek noemt als concreet voorbeeld het waarborgen van de continuïteit van de buitenplaats. Zij vertelt: 'In de dienstwoning heeft een lange tijd een oppas gewoond die op de kinderen paste. Toen de kinderen geen oppas meer nodig hadden, stond de dienstwoning leeg. Het is nog best een groot huis. En wat doe je dan? Toen heeft mijn man uiteindelijk gezegd weet je wat, ik ga daar een bed & breakfast starten omdat ik denk dat het goed is dat het pand toch bewoond blijft. Dat er in ieder geval gestookt wordt en dat er regelmatig iemand doorheen gaat. Ik denk dat dat heel goed is, want anders heeft het huis te lijden onder de leegstand'.

Een van de bewoners uit het onderzoek vertelt: 'Als we de buitenplaats door willen geven aan onze kinderen, moeten we ook een inkomstenbron genereren. Iets bouwen waar je allemaal achterstaat en doorgeven aan de volgende generatie vind ik zo iets moois.'

HERINNERINGEN EN IDENTITEIT

Volgens Couterier (2002) spelen emotionele banden met het gebouw en de mate van herkenning en vertrouwdheid een rol in de waardering van een gebouw.⁷ Men kan zich emotioneel verbonden voelen met een plek omdat die herinneringen oproept en deel uitmaakt van je identiteit. Het gebouw wordt zo een *lieu de mémoire*.⁸ Daarnaast kan men ook zijn identiteit ontlenen aan huis en woonplek. Volgens Bourdieu kan men zich met een huis en woonplek onder andere onderscheiden op het gebied van familie.⁹

De herinneringen en identiteitsvorming die bij een plek horen blijken inderdaad een rol te spelen in de keuze van bewoners. Dit geldt óók voor bewoners die nieuw zijn op het kasteel of de buitenplaats en waarvan het gebouw geen familiebezit is geweest. De gebouwen waarin zij wonen hebben een bepaalde betekenis voor de lokale gemeenschap. Als bewoner krijg je daarom ook een bepaalde rol en identiteit in de samenleving. Een van de bewoners vertelt: 'Het kasteel is voor de mensen uit het dorp heel belangrijk. Waar je hier ook bij mensen in huis komt, ze hebben allemaal zo'n Delfts blauw bordje aan de muur hangen

6 De geïnterviewden zijn op verzoek onherkenbaar opgenomen

7 J.F. Coeterier, 'Lay people's evaluation of historic sites', *Landscape and Urban Planning*, 59 (2), 2002, p. 111-123

8 J. Kolen en J. Bazelmans, 'Een vreemd land. Over de geschiedenis en vormgeving van het landschap', in: J. Roddermond (red.), *Geschiedenis en Ontwerp* (Rotterdam 2004), p. 9-26

9 S. Meier en L. Karsten, 'Living in commodified history: constructing class identities in neotraditional neighbourhoods', *Social & Cultural Geography*, 13 (5), 2012, 517-535, aldaar p. 520

met het kasteel erop. Zoals voor bedrijven een logo belangrijk is, is voor het dorp het kasteel een soort logo. Als kasteelheer heb je daarom ook bepaalde functies in de lokale gemeenschap. Ik ben dit jaar 40 jaar beschermheer van de fanfare. Dat zijn van die functies die er ook bij horen als je op een kasteel woont.' Een van de andere bewoners uit het onderzoek vertelt: 'De buitenplaats heeft voor het dorp altijd een bepaalde betekenis gehad. Het is toch een van hun mooie panden. De dorpelingen hebben al heel wat zien komen. Twee restauranthouders die hun hoofd niet boven water konden houden. Daarna onze voorganger, die heeft het ook niet gered. Voor het dorp is het wel belangrijk dat het pand iets toegankelijker wordt'.

De omwonenden blijken betrokken bij de ontwikkelingen op het kasteel of de buitenplaats omdat het een van de mooiste gebouwen van hun woonplaats is en omdat ze er vaak ook herinneringen aan hebben. Hun grootouders hebben bijvoorbeeld op de buitenplaats gewerkt. Op de opentuintagen en monumentendagen worden deze gebouwen daarom ook druk bezocht. Een van de bewoners vertelt: 'Iedereen is heel nieuwsgierig wat wij hier gaan doen en hoe we het aan gaan pakken. We hadden hier twee rondleidingen voor de Open Monumentendag. Daar zijn 110 mensen op afgekomen! Die wilden er persé nog bij. Mensen bleven maar mailen en bellen of er nog plek was.'

INSPIRATIE

Historische plekken en gebouwen kunnen een inspiratiebron zijn. Volgens Lowenthal (1985) kan men zich door het verleden laten inspireren.¹⁰ Dit wordt ook wel *guidance* genoemd. Zo worden

kastelen en buitenplaatsen steeds vaker herbestemd tot expositieruimtes en worden er steeds meer culturele evenementen georganiseerd. Uit het onderzoek blijkt dat het kasteel of de buitenplaats eveneens een inspirerende plek is voor de bewoners. Ze organiseren huisconcerten op het kasteel of de buitenplaats. In een van de bijgebouwen van een bezocht kasteel bevindt zich een expositieruimte waar schildercursussen gegeven worden. Een van de bewoners uit het onderzoek vertelt: 'In de zomer hebben we nu drie keer achter elkaar een schildergroep hier gehad. Die logeren in de bed & breakfast en dan gaan we schilderen in de tuin. En dat is zeer inspirerend.' Een van de andere bewoners uit het onderzoek vertelt: 'Een aantal jaar geleden zijn wij lid geworden van 'kunst in de kamer'. Dat is een landelijke organisatie die uitvoeringen en concertjes organiseert bij mensen thuis. Wij hebben hier een vleugel staan dus dan worden wij al gauw gevraagd als er muziek met een vleugel plaatsvindt. Nou dat vonden wij zo leuk, gisteravond hebben we hier voor de tweede keer een concertje gehad'.

ROMANTISERING EN EEN EXPRESSIEF GEBOUW

Tot slot blijken de woonmotieven 'romantisering' en 'een expressief gebouw', of de esthetische waarde van het gebouw een rol te spelen. Een van de geïnterviewden uit het onderzoek droomt ervan dat op een dag de bezoekers van de orangerie met paarden naar de buitenplaats worden gereden om zo het gevoel van de oude tijden en nostalgie weer terug te krijgen. De bedoeling van de eigenares is het gevoel van nostalgie oproepen bij de bezoeker.

¹⁰ D. Lowenthal, *The past is a foreign country* (Cambridge 1985)

> HUIS POSTWIJCK,
BAAMBRUGGE.
FOTO A. SPEELMAN



> LEES VERDER OP PAGINA 18

kers van de buitenplaats. Daarnaast is een expressief gebouw de doorslaggevende factor geweest om de buitenplaats te kopen. De vier afgenomen casestudies hebben een belangrijk inzicht gegeven in de woonmotieven van bewoners van kastelen en buitenplaatsen. Naast het inzicht in de woonmotieven hebben de casestudies ook inzicht gegeven in mogelijke redenen om juist niet op een kasteel of buitenplaats te wonen en zijn mogelijke bedreigingen voor het behoud van kastelen en buitenplaatsen naar voren gekomen.

REDENEN OM JUIST NIET OP EEN KASTEEL OF BUITENPLAATS TE WONEN

Uit de casestudies kan het volgende geconcludeerd worden. Alle bewoners noemen dezelfde redenen die het wonen op een kasteel of buitenplaats onaantrekkelijk maken. Ten eerste wordt de hoeveelheid werk die het kost om het kasteel of de buitenplaats in stand te houden genoemd. Na hun intrek in het kasteel of de buitenplaats moesten vrijwel meteen ingrepen gedaan worden om het pand leefbaar te maken. Voor een aantal bewoners geldt dat zij de buitenplaats in een slechte staat aantreffen en jaren van achterstallig onderhoud in moesten halen. Het wonen op een kasteel of buitenplaats wordt daarom 'een manier van leven' genoemd. De eigenaren zijn continu bezig om het kasteel of de buitenplaats in stand te houden en lopen eigenlijk altijd achter de feiten aan. Het gaat vaak over grote projecten zoals het uitbaggeren van een gracht.

De hoge kosten die hieraan verbonden zijn vormen een tweede reden die het wonen op een kasteel of buitenplaats onaantrekkelijk maakt. Omdat monumenten vaak hoeken, ramen en dergelijken hebben die niet recht zijn of een incurante maat hebben, is handwerk en maatwerk nodig om bijvoorbeeld een raam te vervangen. Handwerk is tegenwoordig veel zeldzamer en daarom zijn er hoge kosten verbonden aan het onderhoud.

BEDREIGINGEN VOOR KASTELEN EN BUITENPLAATSEN

Uit de casestudies blijkt dat de bewoners drie mogelijke bedreigingen zien voor het in stand houden van kastelen en buitenplaatsen. De eerste bedreiging is de korte bezitsduur van het monument. Het kasteel uit de eerste casestudie is een voorbeeld van een monument dat in meerder families is geweest. Voor het kasteel geldt dat dit mogelijk de oorzaak was van het verdwijnen van de hoofdburcht. Mogelijk was die niet afgebroken als het kasteel altijd in bezit was geweest van één familie, want dan is de binding sterker en wordt de waarde meer ervaren.

De tweede bedreiging is de versnippering van landgoederen. Het is de vraag hoe de ruimtelijke eenheid bewaard kan blijven en hoe ontwikkelingen op elkaar afgestemd kunnen worden, zonder dat de hiërarchie tussen hoofdhuis, bijgebouwen, tuin, park en bos verstoord wordt. De derde bedreiging die genoemd wordt, is de herbestemming van het kasteel of de buitenplaats. Het is de vraag in hoeverre een buitenplaats geschikt is voor de huisvesting van bijvoorbeeld een fabriek. De herbestemming zorgt voor aanpassingen aan het monument waardoor de authenticiteit ervan verdwijnt en belangrijke historische waarden verloren gaan.

CONCLUSIE

De keuze om op een kasteel of buitenplaats te wonen wordt, zoals we nu weten, beïnvloed door herinneringen en identiteitsvorming van bewoners die aan een plek gebonden zijn. Daarnaast heeft de groene omgeving een rol gespeeld in de keuze en wordt een kasteel of buitenplaats gezien als een inspirerende plek om bijvoorbeeld een atelier te starten of concerten te organiseren. Ook wordt de esthetische waarde van de plek gewaardeerd en spelen romantisering en het gevoel van nostalgie dat daarbij komt een rol in de keuze. Tot slot blijkt dat behoud van erfgoed en liefde voor erfgoed een grote rol hebben gespeeld in de keuze van de bewoners om op een kasteel of buitenplaats te wonen. Alle bewoners uit het onderzoek hechten waarde aan het doorgeven van de historische waarden van de plek en hebben zich verdiept in het verleden ervan. Concluderend speelt behoud van erfgoed een grote rol in de keuze om op een kasteel of buitenplaats te wonen.

In dit onderzoek is er geprobeerd om de woonmotieven van bewoners van kastelen en buitenplaatsen te achterhalen. Om na te gaan in hoeverre deze woonmotieven een rol spelen voor alle bewoners van kastelen en buitenplaatsen wordt er een vervolgonderzoek, gebaseerd op deze eerste verkenning omtrent particulier bewoonde kastelen en buitenplaatsen, ingesteld. ■

> HARTEVELD.
FOTO HANS HAGEMAN



TWENTE: TEXTIELFABRIKANTEN EN LANDHEREN

BELLINCKHOF. FOTO PETER VAN DER WIELEN

> **Doreen Flierman**

Auteur van historische publicaties

Tussen de oude stuwwallen van de Sallandse Heuvelrug en de onverwacht hoge toppen van onder andere de Tankenberg aan de grens met Duitsland ligt Twente. Glooiende essen, heidevelden, het bekende coulisselandschap, groene weilanden omzoomd door knoestige oude eiken, gladde beuken en hier en daar de schemerwitte stammen van slanke berken, doorkruist door brede oude beken en rechte kanalen, omarmd door smalle rivieren. Ingebed in het vaak indrukwekkende landschap zijn de vele buitenhuizen en kastelen die Twente kent. De kastelen hebben veelal een lange adellijke geschiedenis en vertellen verhalen van families met namen die resoneren in bijna het hele land.

Centraal gelegen in Twente is het indrukwekkende kasteel Twickel omringd door prachtige tuinen, uitgestrekte bossen en landerijen. Rondom Diepenheim, op een vroeger zeer strategisch punt op de grens met Gelderland, meer in het zuiden van Twente, bevinden zich indrukwekkende kastelen en havezates, ooit versterkte huizen met vaak een agrarische oorsprong. Nijenhuis en Westerflier, Huis te Diepenheim, Weldam en Wegdam. Ook kasteel Warmelo bevindt zich hier, bekend als voormalig woonhuis van Prinses Armgard, de moeder van wijlen Prins Bernard en tegenwoordig zeer geliefd om zijn prachtige tuinen. Sommige adellijke huizen die vroeger buiten de stad lagen bevinden zich nu binnen de bebouwde kom, zoals Huis Almelo. Andere hebben hun afgelegen ligging behouden, zoals Huis te Brecklenkamp en Singraven in het noorden van Twente. Naast deze huizen met veelal vele eeuwen geschiedenis zijn er in Twente ook vele indrukwekkende buitens te vinden die pas aan het eind van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw gebouwd werden, voornamelijk door de textielfabrikanten. Zij drukten niet alleen hun stempel op de Twentse steden maar ook op het omringende landschap.

DE OPKOMST VAN DE TEXTIELINDUSTRIE

In de negentiende eeuw werd Twente door de overheid aangewezen als plek voor textielindustrie. De streek kende al een traditie van thuiswevers. Door mechanisatie en de stoommachine verschoof de focus van huisindustrie naar fabrieken. Brandpunt van de textielindustrie in Twente was Enschede, maar ook op andere plaatsen was deze industrie te vinden zoals in Oldenzaal, Rijssen, Almelo, Hengelo en Nijverdal, dat zijn hele ontstaan aan de textiel te danken heeft. Al snel nam de textielindustrie een grote vlucht en had tot gevolg dat Twente een van de belangrijkste pijlers was voor de Nederlandse economie. Van Heek & Co was rond 1910 zelfs de grootste onderneming van het land. De rijkdom van de textielfabrikanten groeide met de fabrieken mee. Door huwelijken tussen de verschillende textielfamilies werd het geld binnen eigen kleine kring gehouden en steeds groter groeide hun kapitaal.

De verhouding met hun arbeiders kende hoogte- en dieptepunten, met als absoluut dieptepunt de arbeidersstakingen van 1902. Dat wil niet zeggen dat de fabrikanten geen oog hadden voor de situatie van hun werkers.

> LEES VERDER OP PAGINA 20



> NIJENHUIS. ANSCHICHTKAART



> WARMELO. TUIN MET ROCOCOVIJVER. ANSCHICHTKAART

De fabrikanten richtten in de steden badhuizen en bibliotheken op, lieten stadsparken aanleggen ter ontspanning en vermaak en steeds meer sportverenigingen ontstonden. Daarnaast werd de interesse en liefde voor hun streek omgezet in het ontstaan van een oudheidkamer en leidde uiteindelijk tot de oprichting van enkele musea, waaronder het Rijksmuseum Twenthe in Enschede. Hoe aantrekkelijk de stad ook werd, steeds meer fabrikanten kozen ervoor hem te verlaten. Net als de adel gingen zij op zoek naar een buiten op het platteland.

Zij behoorden nu tot de bovenlaag van de maatschappij en de fabrikanten maten zich steeds meer gewoonten aan die daarvoor slechts bij de adel te vinden waren. Deze 'aristocratisering' zette door in alle aspecten van hun leven. Waar ze de adel niet in volgden, was het zoeken van een residentie in het westen van het land. Vóór alles waren ze gehecht aan de oude grond van Twente en toen de wens ontstond voor een buitenhuis, keken ze dan ook bijna uitsluitend naar het hen omringende platteland dat nog grotendeels uit woeste grond bestond. En zo ontstonden er in rap tempo indrukwekkende buitenhuizen in het vaak nog woeste lege land.

NAAR BUITEN

Voor het ontwerpen van deze buitenhuizen werd opmerkelijk vaak voor dezelfde architecten gekozen, architecten die ook veel stadsvilla's ontwierpen. Daarnaast waren deze architecten vaak ook verantwoordelijk voor het ontwerp van de fabrieken en andere opvallende gebouwen en wijken in de steden, zoals bijvoorbeeld de oude openbare bibliotheek in Hengelo en het nog immer mooie Tuindorp daar. Van hun hand waren ook het Rijksmuseum Twenthe en de synagoge in Enschede. Namen die veelvuldig voorbij komen zijn Beltman, Beudt, De Bazel en Muller. Het gebruik van veelal dezelfde architecten leidde echter niet tot het bouwen van steeds weer hetzelfde huis. De smaken verschilden duidelijk en dat komt tot uiting in de huizen die werden gebouwd.

Initiatiefnemer van het Rijksmuseum in Enschede was Jan Bernard van Heek, oudste zoon van Gerrit Jan van Heek onder wiens leiding Van Heek & Co uitgroeide tot de grootste onderneming van Nederland aan het begin van de twintigste eeuw. Jan Bernard en zijn echtgenote Edwina Burr Ewing, een rijke Amerikaanse erfgename, bouwden een klein zomerverblijf tussen Enschede en Haaksbergen.

Het landschap was ruig en wijds. Er waren nog geen verharde wegen, slechts ingesleten karresporen en zanderige paden. Het theehuis stond op een glooiing in het weidse landschap. In de

verte waren de vele schoorstenen van Enschede zichtbaar. Jan Bernard en Edwina verbleven steeds vaker op hun buitenhuis. Al snel vatten zij het plan op om hier permanent te gaan wonen. Aan architect Beltman gaven zij de opdracht een volwaardig huis te ontwerpen. Dit leidde tot een uniek huis in Twente. Zonnebeek doet sterk denken aan de villa's in de Amerikaanse zuidelijke staten, daar waar Edwina opgroeide. De stijl wordt Americana genoemd, of ook wel 'old colonial'. Blinkend wit heeft het zich uitgestrekt over het dan nog woeste landschap daar. Samen betrekken zij dit huis. Helaas overleed Bernard jong maar Edwina bewoonde het huis tot aan haar overlijden in 1946. Haar erfenis werd op haar verzoek door haar zwager Jan Herman van Heek omgevormd tot stichting, Stichting Edwina van Heek. Deze stichting heeft als doelstellingen het bevorderen van culturele doelen in Oost-Nederland. De stichting beheert Zonnebeek, dat in stilte behouden wordt en niet is opengesteld voor het publiek. Daarnaast het Stichting Edwina van Heek ook het beheer over Singraven.

SINGRAVEN

Singraven is een geheel ander huis dan het twintigste-eeuwse Zonnebeek. De geschiedenis van deze havezate gaat terug tot de veertiende eeuw. Het huis is in al die eeuwen vaak van gedaante veranderd. Al in 1381 wordt Singraven genoemd als Hof ten Singraven en blijkt bezit van de bisschop van Utrecht, zoals wel meer landgoederen in Twente dat toen waren. Het is dan een boerenlandgoed. Latere eigenaren zijn de graven van Bentheim en de adellijke familie Sloet die het vervallen huis in 1651 volledig sloopt. Het herbouwde huis komt daarna in handen van de familie De Thouars. In 1829 wordt het gekocht door J.T. Roessingh Udink, die gelieerd is aan de textielfamilie Van Heek uit Enschede. Zowel hij als zijn zoon Hendrik Jan zorgen voor de nodige verbouwingen aan het huis. In deze periode komt ook de lange oprijlaan tot stand.

Het gerucht gaat dat niet alle oude bewoners het huis hebben verlaten en dat er een vloek op het huis ligt. Dit verhaal kent zijn oorsprong in het feit dat het huis ooit nonnen herbergde, van wie er een iets te veel oog had voor leden van het mannelijke geslacht. Voor straf werd zij ingemetseld in de muren van de havezate. Nog steeds waart zij hier rond. De tragische dood van Hendrik Jan Roessingh Udink wordt ook aan deze vloek toegewezen. Op een avond struikelde hij met een lantaarn in zijn handen en al snel stond het hele huis in lichterlaaie.

Singraven heeft ook zijn banden met het industriële verleden. In 1915 werd het huis verkocht aan Jan Adriaan Laan, koopman

en industrieel uit de Zaanstreek. Zijn zoon Willem Laan was de laatste particuliere eigenaar van het huis. Ook hij liet het pand en ook de tuin naar zijn eigen smaak aanpassen.

TUINEN

Op oude foto's en ansichtkaarten is vaak nog de woeste leegte om de huizen zichtbaar die in grote mate karakteristiek was voor het vroegere landschap van Twente. Maar langzaam veranderde dit. De Nederlandse Heidemaatschappij, ook bekend als Heidemij, opgericht in 1888 door onder andere de familie Blijdenstein, hield zich bezig met het ontwikkelen van landbouwgronden, bevoeding en het bebossen van zandgronden. Daarmee werden de gronden lucratiever en zo ontstond het huidige coulisselandschap van Twente.

Andere heidegebieden, rondom de nieuwe landhuizen, werden omgevormd tot prachtige tuinen. Tuinarchitecten legden uitgebreide tuinen aan, nabij het huis soms nog in strakke classicistische stijl. Verder weg ging de tuin over in de toen zo populaire Engelse landschapstijl. Net als bij het laten ontwerpen van hun huizen werden de tuinen die de buitens omringden vaak ontworpen door dezelfde tuinarchitecten. Dirk Watz, tuinarchitect uit Naarden, was verantwoordelijk voor het ontwerp van het oudste

stadspark in Nederland, het Volkspark te Enschede dat opende in 1872. Hij had eerder al de tuin van het buitenhuis 't Stroot van Gerrit Jan van Heek Sr ontworpen. Ook Het Amelink, in bezit van de fabrikantenfamilie Blijdenstein, nam hij voor zijn rekening, net als Het Wooldrik van de familie Ter Kuile.

Zijn zoon Pieter Watz werd in de arm genomen voor het ontwerp van het Van Heekpark (1918) in Enschede. Hij ontwierp ook de tuin van het indrukwekkende buitenhuis de Hooge Boekel ten noordoosten van Enschede, dat in strenge, imposante stijl gebouwd werd naar ontwerp van architect Van Nieukerken uit Den Haag.

De tuinen van de Hooge Boekel werden in 2013 geheel opnieuw aangelegd en gerestaureerd naar het ontwerp van Pieter Watz. Ook de naam Leonard Springer komt veelvuldig naar voren. Deze zoon van kunstschilder Cornelis Springer werkte voornamelijk in de Engelse landschapstijl. Ook werkte hij samen met Jac. P. Thijsse om diens 'instructieve plantsoenen' aan te leggen. Ook in Twente heeft hij zijn sporen nagelaten, voornamelijk in de omgeving van Oldenzaal en De Lutte. Zo ontwierp hij de tuin voor landgoed De Wilmersberg, toen nog het Nije Husse genaamd (en nu een indrukwekkend hotel) van de familie Blijdenstein en boog hij zich over het ontwerp voor het buitenhuis Bellinckhof van familie

> WELDAM, ANSICHTKAART



> LEES VERDER OP PAGINA 22



> WESTERFLIER. FOTO PETER VAN DER WIELEN



> SINGRAVEN. FOTO PETER VAN DER WIELEN

Ten Cate bij Almelo dat in um-1800-stijl werd gebouwd. Voor de familie Gelderman legde hij zich toe op een arboretum. In Arboretum Poort Bulten te De Lutte groeien 1000 verschillende soorten bomen en struiken op circa 19 hectare. Sinds 2016 wordt het park beheerd door Natuurmonumenten.

Ook bij Oldenzaal was Huize Kalheupink te vinden. Deze villa werd in 1865 gebouwd in neorenaissance stijl voor de familie Gelderman. De oude villa is in 1957 afgebroken en vervangen door een bescheiden landhuis, maar de tuin is nog in oude staat. De tuin werd in eerste instantie aangelegd door Dirk Watz, in 1895 heringericht door Pieter Watz en rond 1914 uitgebreid door Leonard Springer met een rozentuin. Het is nu een publiek toegankelijk park.

De opkomst van de textiel heeft zijn sporen nagelaten in Twente. De buitenhuizen van de textielabrikanten zijn één geworden met het door hen zo geliefde landschap. Zij lijken eeuwenoud.

Een reden daarvoor is misschien te lezen in een brief van Herman van Heek, die opdracht gaf voor de bouw van het Hooge Boekel bij Enschede. Aan architect Van Nieukerken schreef hij: 'Kent u Huis Almelo, Weldam, Huis te Diepenheim, het Nijenhuis? In die geest maar liever nog strenger.' Het geeft aan hoe gekeken werd naar de oude adellijke huizen en havezaten in de streek, hoe zij tot leidraad werden genomen voor de nieuw te bouwen buitenplaatsen. Dit leidde uiteindelijk tot een eenheid in het landschap en een verbondenheid met de geschiedenis van Twente. ■

> BRECKLENKAMP.
FOTO PETER VAN DER WIELEN 1999





FRAEYLEMABORG, EEN PARKPUZZEL



> **Carla Oldenburger**
www.oldenburgers.nl

Fraeylemaborg, een Groningse borg, heeft een interessante tuingeschiedenis. Borg is het Groningse woord voor een versterkt stenen huis en rondom de omgrachte borgen lagen omheinde stukken grond of 'tuunen', zowel moestuinen, boomgaarden als luthoven. Borgtuinen werden in eerste instantie gemodelleerd naar Italiaans model, met een toegangslaan die midden op de voorgevel van het huis was geprojecteerd en achter het huis doorliep.

H. Piccardt, geheim kamerheer van Lodewijk XIV en goede vriend van koning-stadhouder Willem III, werd in 1690 eigenaar van de Fraeylemaborg. Hij was waarschijnlijk goed ingevoerd in de Franse tuinmode en gaf de borg een Frans classicistische uitstraling. Pas uit later tijd zijn er, helaas ongesignde, tuinontwerpen bewaard gebleven. De parkgeschiedenis is hierdoor vrij nauwkeurig te volgen. Het oudste ontwerp betreft het middendeel van het park en dateert van circa 1781, toen Hendrik de Sandra Veldtman (1756-1816) het landgoed Fraeylemaborg in verwaarloosde toestand kocht. Het ontwerp vertoont nog classicistische kenmerken: een lange middenas voor en achter het huis, twee lange, schuin weglopende, gezichtslanen (typisch rococo) en enkele bassins op de middenas. Of deze situatie is uitgevoerd is onduidelijk, maar wel zijn er verwijzingen naar de tijd van Piccardt. De onbekende ontwerper heeft als moderne toevoeging een slingerbosje gepland tussen het huis en het dwarsbassin achter het huis. Er zijn ook vrijmetseelaarssymbolen te herkennen. Wat de plaatsing van de drie bassins betreft, kan men denken aan een mogelijk eerdere medewerking van (tuin)architect Daniel Marot (1661-1752), wat de maçonnieke symbolen betreft zou men kunnen denken aan Johann G. Michael (1738-1800).

Op de tweede ontwerp-tekening staat het jaartal 1802 en ze werd aanvankelijk toegeschreven aan de schoonzoon en medewerker van Michael, Johann D. Zocher sr. (1763-1817). Tegenwoordig wordt ook de naam van Georg A. Blum (1765-1827) genoemd. Toevallig of niet, de Sandra Veldtman, Michael, Zocher sr. en Blum zijn alle vier vrijmetseelaar en de architecten allen van Duitse afkomst,

> ONTWERP VAN ACHTERSTE DEEL VAN HET PARK
 VAN DE FRAEYLEMABORG, VÓÓR 1821. G. A. BLUM.
 HUIS LINKS, MAAR NIET TE ZIEN OP DIT ONTWERP, WANT HET
 BETREFT HIER ALLEEN HET ACHTERPARK. GRONINGEN ARCHIEVEN

en kenden elkaar hoogst waarschijnlijk goed. De drie bassins komen ook nu weer op de tekening voor – het dwarse bassin weliswaar in een landschappelijke vorm – evenals de hoofdlaan op de middenas en de twee scherpende lanen. Aan beide zijden van de hoofdlaan achterin het middenpark zijn kleinere vijverpartijen te onderscheiden, op de plaats van de maçonnieke parkdelen uit 1781. Loofbomen, coniferen en treurwilgen zijn duidelijk herkenbaar. Een kaart van landmeter F.N. van Hulten uit 1821 laat zien dat het ontwerp uit 1802 deels is uitgevoerd. De nieuwe vijverpartijtjes achterin het middenpark zijn terug te vinden, maar de tweede ronde vijver op de middenas mist, net als de scherpende laan aan de zuidzijde van dit deel van het park. De eerder geplande open weide tussen de dwarsvijver en de eerste ronde vijver om vrij zicht naar achteren te creëren, blijkt nu een korenveld. Ook hiermee werd natuurlijk een open zicht gecreëerd. Het meest opvallende verschil tussen de kaarten van 1802 en 1821 is het toegevoegde achterpark. Dit is dus al aangelegd vóór 1821.

Van dit deel van het park zijn drie ongedateerde ontwerpen bekend, twee van Georg Blum en een van Lucas Roodbaard (1782-1851). De middenas en de schuine zichtas zijn doorgezet en aan de noordzijde van deze as ontwierp Blum een langgerekte waterpartij in de vorm van een slingerende rivier, die zich ter hoogte van een heuvelje verbreedt. Ook Zocher sr. en jr. werkten geregeld met deze riviervorm. Een prieel op het bergje bood zicht op deze waterpartij en de korenvelden aan de voet van de heuvel. De waterpartij en de korenvelden gaven openheid binnen de dichte parkopzet. Roodbaard verbreedde het park en tekende een tweede vijver, maar het is onduidelijk of dit ontwerp uit 1840 is uitgevoerd. Terecht is het park van de Fraeylemaborg een groen rijksmonument. Onlangs is advies gegeven hoe de instandhouding het beste kan geschieden. ■

LITERATUUR

Henny van Harten-Boers. 'Het bosch van den baron Fraeijlemaborg'. *Stad en Lande*, juli 2002.
 Noordpeil landschap & stedenbouw. *Fraeylemaborg: Levende Historie: historisch onderzoek van tuin en park*. Sneek 2009.



LICHT OP STENEN KAMERS IN NEDERLAND

> **Ad van Bommel**

Sociaal geograaf. Hij doet historisch onderzoek in het Kromme-Rijngedebied en is vrijwilliger bij het Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht in Wijk bij Duurstede

STENEN KAMERS?

Arnhem kent een gelijknamig pannenkoekenrestaurant, Zwijndrecht een basisschool, De Bilt een straatnaam, Heerhugowaard een manege, Tilburg een park, Voorst een buurschap en Steenbergen zelfs een heemkundekring De Stenen Kamer. Zo'n driehonderd mensen dragen de naam Steenkamer. We kennen allemaal kastelen, woontorens, steenhuizen, stinzen. Maar ... stenen kamers? Ooit dacht ik dat met een stenen kamer een soort 'armeluis-woontoren' werd bedoeld. Immers een toren bestaat uit gestapelde stenen kamers. Wellicht kon de bezitter van

> EEN BOERDERIJ MET EEN STENEN KAMER AFGEBEELD - IETS BOVEN HET MIDDEN - OP HET SCHILDERIJ 'DE VOLKSTELLING TE BETHLEHEM' VAN PIETER BRUEGEL DE OUDE (1566). © COLLECTIE MUSEUM VOOR SCHONE KUNSTEN TE BRUSSEL (INV. 3637)

een stenen kamer zich geen echte toren permitteren. Kortom, een intrigerende vraag die mij er toe bracht naar antwoorden te zoeken. Dat leidde in 2004 tot een eerste inventarisatie, tot een eerste artikel getiteld 'Licht op stenen kamers in het Kromme-Rijngedebied'.¹ Inderdaad, zo schreef ik, stenen kamers zijn een vergeten groep bouwwerken die zich al eeuwenlang in de archieven schuil heeft weten te houden. Met hulp van anderen is in de jaren daarna een groot aantal andere (mogelijke) stenen kamers in Nederland opgespoord.² Een onderzoek door Alders in 1982 leverde veertig stenen kamers op.³ Bij mij staat de teller inmiddels op een tweehonderd.⁴ De recente promotie van Taco Hermans op een

¹ Ad van Bommel, 'Licht op stenen kamers in het Kromme-Rijngedebied', *Het Kromme-Rijngedebied* 38-4 (2004), p. 65-70, met aanvullingen aldaar 39-3 (2005), p. 67-68 en 41-1 (2007), p. 31

² Met dank aan: Casper van Burik, Hans van der Heiden, Ad de Jong, Bob Kemp, Marcel Kemp, Frans Landzaat, Henk Meijer, Herman Mocking, Els van Mourik, Ad van Ooststroom, Herman Postema, Kees van Schaik, Denis Verhoef, Peter de Wit, Gerard van Woudenberg (†)

³ G. Alders, 'De Waelneshoeve te Hendrik Ido Ambacht en andere middeleeuwse stenen kamers in Nederland', *Hollandse Studiën* 12 (1982), p. 1-35

⁴ Onder meer via www.archieven.nl, www.hogenda.nl (leenrepertoria), Google (books), de Nederlandse Centrale Catalogus van boeken, het Meertens Instituut, de NKS, Archief SHBO (onginventariseerd, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)



> BOERDERIJ RIMMIGEN TE WIJK BIJ DUURSTEDEN (UTR.) MET DE IN DE RECHTERVOORHOEK INGEBOUWDE STENEN KAMER.
FOTO W. LEEMAN 2012

bouwhistorische benadering van middeleeuwse woontorens in Nederland inspireerde mij tot dit vervolgartikel.⁵

WAT ZIJN HET?

Hermans besteedt in zijn proefschrift ook aandacht aan stenen kamers. Hij doet dat ter afbakening van zijn onderwerp van onderzoek, de woontorens. Zijn literatuuroverzicht laat zien dat het begrip 'stenen kamer', net zoals de begrippen 'woontoren' en 'steenhuys', niet zo eenduidig was en is. Wat ik daar, en uit mijn eigen inventarisatie, uit afleid, is dat stenen kamers:

- in het merendeel van de gevallen een versteende aanbouw waren aan de linker- of rechtervoorzijde van toen nog in hout opgetrokken (pacht)boerderijen, die daardoor een L-vormige plattegrond kregen;
- in de regel bestonden uit een halfverzonken, overkluisde onderbouw met daarboven een (woon)kamer (met een stookplaats, schoorsteen en een eigen ingang) en een zolder met een versteend dak;
- vaak dienden als 'heerschaps- of herenkamer';
- gelet op de vroegste vermeldingen, dikwijls een veertiende/ vijftiende-eeuwse oorsprong hebben;
- kunnen worden opgevat als het qua omvang (hoogte, breedte, aantal verdiepingen, muurdikte) kleinste lid van de familie van de vroegste bakstenen huizen op het platteland (het grootste lid is het 'kasteel').

Kamer of *camer* is volgens het Middennederlands Woordenboek afgeleid van het Latijnse *camera*, oorspronkelijk een gewelfd vertrek, dus een vertrek met een plafond, later een vertrek met een stookplaats, *camera caminata*. In de late Middeleeuwen waren bakstenen bouwwerken op het platteland nog bijzonder.

De meeste boerderijen waren immers van hout. Stenen kamer diende dus als term om dat verschil met de houten boerderijen te benadrukken. Volgens Voskuil komt de versterking van boerderijen aan het eind van de dertiende eeuw aarzelend op gang. 'In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw verliezen de stenen kamers en steenhuizen als versterking meer en meer hun betekenis en dienen ze voornamelijk nog om aan hun bezitters aanzien te geven.' Die versterking zet zeker in het westelijk deel van ons land aan begin van de zestiende eeuw sterk door, verspreidt zich naar het oosten en wordt dan snel, met name in het westen, voltooid. De opkomende conjunctuur, de beschikbaarheid van kapitaal en de schaarste aan goed timmerhout zijn daar debet aan.⁶

Wat was de functie van een stenen kamer? Alders denkt dat ze, anders dan torens, geen verdedigende functie hadden. Daarvoor waren de muren van de hem bekende stenen kamers niet dik genoeg. Die hadden immers maar een dikte van 1,5 à 2 steen. Afhankelijk van het formaat is dat ongeveer 50 à 60 centimeter. In de loop van de tijd werden de muren dunner, ook al omdat bakstenen kleiner werden. Stenen kamers functioneerden vaak als 'herenkamer'. In een herenkamer verbleef 's zomers de veelal stedelijke eigenaar (of zijn vertegenwoordiger) om van rust en jacht te genieten en zijn bezittingen te inspecteren. Vaak was dit ook de ruimte waar de pachtboeren hun jaarlijkse pacht aan de heer moesten komen betalen: een 'goeikamer' dus, met een representatieve en administratieve functie.

⁵ T. Hermans, *Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm* (Hilversum 2016), mn. deel 1, p. 155-162.

⁶ J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland* (Arnhem 1979), mn. p. 48-49, 118, 126.



> BOERDERIJ HET BURGJE TE ODIUK (UTR.) MET RECHTS DE STENEN KAMER. FOTO A. VAN BEMMEL 2017



> DE HUIDIGE OVERKLUISDE ONDERBOUW VAN DE STENEN KAMER IN BOERDERIJ HET BURGJE. FOTO A. VAN BEMMEL 2017

Zo'n kamer gaf natuurlijk ook status en had daarom vaak ook een eigen ingang. Boerderijen met een stenen kamer hadden vaak een L-vormige plattegrond. Tegen de brandmuur waren twee schoorstenen gelegen, waarvan er een de stenen kamer verwarmde en de andere de boerderij. In de loop van de tijd werd de stenen kamer bij de boerderij getrokken, die langzamerhand ook zelf grotendeels was versteend. Alders geeft nog een functie: de stenen kamer als ambachtsheerlijke hofstede. Volgens hem werden stenen kamers in een aantal gevallen door de lokale ambachtsheer gebruikt als zetel. Anderen menen dat - in waterrijke gebieden - stenen kamers ook een vluchtmogelijkheid boden bij hoge waterstanden.⁷

HOE VIND JE ZE?

Mogelijke stenen kamers verraden zich op een aantal manieren. Allereerst door namen van nog bestaande boerderijen (bijvoorbeeld in IJsselstein). Ook toponiemen (op topografische kaarten) kunnen wijzen op nu niet meer bestaande stenen kamers (Herveld, Wouwse Plantage). Een belangrijke bron zijn archieven, waarin ze worden vermeld als 'stenen kamer' (*camer*) of indirect door aanduidingen als 'blauwe kamer' (Wassenaar), 'rode kamer' (Werkhoven), 'baljuwscamer' (Geervliet), 'hoogkamer' (Oud-Vossemeer), 'hooghuis' (Ossendrecht), 'Pieter Borrencamer' (Amerongen) of alleen door 'kamer'. Daarnaast kan archeologisch onderzoek een stenen kamer aan het licht brengen (Loosduinen, Hendrik Ido Ambacht). Dit geldt tevens voor bouwhistorisch onderzoek zoals dat bijvoorbeeld door de voormalige Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO) is uitgevoerd (Bennekom, Wijk en Aalburg). Een laatste bron vormen schilderijen, prenten en oude landkaarten waarop soms stenen kamers staan afgebeeld (Rhenen, IJsselmonde). Stenen kamers dienden, zoals gezegd, dikwijls als 'herenkamer' voor de vaak stedelijke eigenaar. Een laat voorbeeld daarvan kennen we uit Wijk bij Duurstede. In 1675 huurt Arie Gerritszoon van Bemmelen daar de hofstede De Vogelpoel van Geertruyt Bijller uit Utrecht. Van de verhuur zijn uitgezonderd 'het voorhuis, het grote salet [ontvangstkamer] ter zijde het voorhuis, de kamer boven de kelderkamer, de twee kamertjes van het torentje, de

helft van de hof, een suikerperenboom en een pruimenboom'. Dit alles zal de verhuurster zelf gebruiken en genieten. In de akte staat verder dat de huurder 'de vijver die om het huis loopt [de gracht] met goede vis moet voorzien'. De zijlocatie van het grote salet én het feit dat op een kaart uit 1667 deze al in de veertiende eeuw bekende hofstede staat aangegeven met een L-vormige plattegrond, zijn aanwijzingen dat De Vogelpoel eertijds een stenen kamer had.⁸

Er zijn allerlei identificatie-valskeien. Sommige kastelen zijn ooit als stenen kamer begonnen. Daarvan zijn Prattenburg (Rhenen) en Burgst (Prinsenbeek) voorbeelden. Ook komt het voor dat een boerderij die nu de naam 'stenen kamer' draagt (Achterberg), niet de oorspronkelijke boerderij met een stenen kamer aldaar is. Stenen kamers kunnen ook vrijstaand zijn (geraakt), dus los van een boerderij staan (Neerbosch).

Veel oude boerderijen in het westelijk deel van ons land bezitten aan één zijde (vaak het koele noordoosten) een zuivelkelder met een opkamer (een 'kruk-huis'). Zo'n opkamer lijkt op een stenen kamer maar is het niet (of niet meer). Kelder en kamer zijn immers tegelijkertijd met de rest van de boerderij gebouwd. Misschien moeten we die meer zestiende/zeventiende-eeuwse bouwwijze zien als een doorontwikkeling van de oudere bouwwijze van de boerderij met een stenen kamer. Mogelijk is een onderscheid tussen 'vroeg' en 'late' steenkamers dienstig. Overigens was een stenen kamer geen 'opkamer met kelder'. De overkuisde onderbouw had niet de functie van kelder, maar diende primair om optrekkend vocht te weren. Voorstelbaar is dat zo'n onderbouw later tot kelder is omgebouwd.

Verwarrend is ook dat er in ons land, zeker in de late Middeleeuwen, zogenoemde 'kemenades' bestonden. Een kemenade is een verwarmd vertrek. De naam is afgeleid van de Latijnse woorden *caminus* of *caminata* die 'haard' of 'verwarmd' betekenen. Kastelen hadden zo'n vertrek, maar een boerderij kan ook zo'n (aangebouwd) vertrek hebben. Alders vraagt zich af wat het verschil van een boerderij met een stenen kamer en een met een kemenade is. Een kort onderzoekje doet vermoeden dat kemenades vooral in het oosten en zuiden van ons land voorkomen.⁹ Alders noemt er echter ook twee in het westen namelijk in 's-Gravenambacht en Oud-Ablas.

WAT SCHRIJVEN ANDEREN?

Stenen kamers vinden we als eigenaam én als soortnaam. Dat laatste is al eeuwen zo. Rond 1610 is, waarschijnlijk in opdracht van de Staten van Utrecht, een bijzondere lijst opgesteld: het 'Register vande ridder-wooningen ende edele hofsteden inden ge-

7 P. Nuyens, 'De burchtvrouwe van IJsselstein, Historisch verhaal uit de dertiende eeuw', *De Katholieke Illustratie*, 1889/90, p. 315

8 Het Utrechts Archief, NA [T34-4], U094a001, 17; F. Gaasbeek et al, *Wijk bij Duurstede – geschiedenis en architectuur* (Zeist 1991), p. 270-273

9 In Tubbergen wordt in 1369 het goed Ter Kemenade genoemd (Historisch Centrum Overijssel, Huis Almelo [T214], 67). In 1753 is Helmond sprake van een hoeve De Nieuwe Kemenade (RHCE, Schepenbank Helmond [T15240], 3501) en in 1645 van een huis Kemenade in Bergh (Gelders Archief, Hof van Gelre [T124], 5222). R. Meischke *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800* (Haarlem 1969), p. 69, noemt er een uit 1316 in Altfort, ten noorden van Oss

stichte van Utrecht'.¹⁰ Aanleiding daarvoor is de constatering dat er de laatste tweehonderd jaar 'veel huysen off steenen cameren' op het platteland zijn gekomen, die ten onrechte voor ridderhofsteden worden gehouden. De opsteller maakt een rondgang door de provincie. Hij deelt per plaats de daar aangetroffen huizen in drie categorieën in. Zijn lijst telt 110 huizen waarvan er negentien niet zijn ingedeeld. De eerste categorie is die van de 'oude' en de tweede die van de 'nieuwe' ridderhofsteden. De derde categorie is die van de 'lusthuysen offte steene cameren' (28 huizen). Niet duidelijk is of lusthuizen en stenen kamers hier synoniem zijn. Lusthuizen lijken eerder een eigenstandig, aanzienlijk buitenverblijf aan te duiden, terwijl een stenen kamer was verbonden aan een boerderij. Bovendien zijn sommige huizen op de lijst wel degelijk ridderhofsteden en zouden eigenlijk in een andere categorie moeten worden ingedeeld. Wat stenen kamers waren, was blijkbaar ook in de negentiende eeuw niet meer duidelijk. In *De Navorscher* van 1871 meldt een zekere R. A. (Robidé van der Aa) dat hij, vanwege interesse in een stenen kamer in (zijn woonplaats) Oosterbeek, gezocht heeft in allerlei boeken en daarin negen andere stenen kamers heeft gevonden. Hij schrijft dat stenen kamers of overblijfselen daarvan dus niet zeldzaam schijnen te zijn. Hij vraagt zich af wat men onder stenen kamers moet verstaan. Een aantal lezers reageert, onder wie, twee jaar later, een E. v. Z. uit Maartensdijk (Utrecht). Deze Eijck van Zuijlichem, burgemeester aldaar en samen met Robidé van der Aa de twee belangrijkste kastelenkenners van die tijd, geeft een verrassend herkenbaar antwoord: 'Op het plat-

teland vindt men hier daar aan oude boerderijen een soort van vierkante toren met zware muren gebouwd. Gelijkgronds hebben die torens een zwaar gewelfde kelder met daarboven een kamer met schoorsteen en enkele vensters. De ingang naar dit hogere vertrek is óf in de boerderij zelf óf soms aan buitenkant twee tot drie meter boven de grond. Volgens de bouwtrant schijnen ze in de veertiende of vijftiende eeuw te zijn gesticht. Echter nog in de zestiende eeuw werden dergelijke boerderijen met zware kelders en een hoog vertrek gebouwd. Gewoonlijk liggen er brede sloten of grachten omheen.' Hij vermoedt dat stenen kamers om veiligheidsredenen zijn aangelegd. In zijn omgeving bestaan, zo schrijft hij, nog twee oude stenen kamers en een uit de zestiende eeuw. Mogelijk doelt hij bij die twee op de stenen kamers Galgweert en Broekelreweert bij Breukelen.¹¹

Opmerkelijk is een *paper* uit 2013 van W. Haio Zimmermann.¹² Zijn bijdrage heeft een andere invalshoek. Centraal staat bij hem de sociale hiërarchie van agrarische gebouwen in Nederland en Vlaanderen op basis van oude afbeeldingen. Hij is vooral geïnteresseerd in *upper-class farms*. Veel van die boerderijen hebben een toren: 'It is notable how often in the art of the 15th to 17th

¹⁰ Het Utrechts Archief, Staten van Utrecht [T233], 364-9-157. Zie ook B. Olde Meierink et al (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995), mn. p. 44

¹¹ *De Navorscher*, 21 (1871), p. 329-330 en 486, 22 (1872), p. 113 en voor F.N. Eijck van Zuijlichem zie jrg. 23 (1873), p. 56; A.A. Mantén, B.F. van Wallene, 'De stenen kamers Galgweert en Broekelreweert bij Breukelen', *Tijdschrift Historische Kring Breukelen* 14 (1999), p. 13-21 en 67-76

¹² W. Haio Zimmermann 'Depictions of upper-class farmhouses in 15th- to early 17th-century Flemish and Dutch art. Farms with towers and/or stone houses as representations of farms with a higher hierarchical status', J. Klápště (ed.), *Hierarchies in rural settlements*, Ruralia IX (Turnhout 2013), p. 163-181

> HUIS DE STENEN KAMER AAN DE
LEKDIJK TE RAVENSWAAIJ (GLD.).
FOTO A. VAN BEMMEL 2017





> MAQUETTE VAN BOERDERIJ MADESTEIN TE DEN HAAG (LOOSDUINEN) MET DE VROEGST BEKEND STENEN KAMER IN NEDERLAND UIT HET EIND VAN DE DERTIENDE EEUW. FOTO O. ODÉ, AMSTERDAM; MAQUETTE K. VAN DEN BERG, KOUDEKERK AAN DEN RIJN 2010

century upper-class farms are depicted as tower farms.' Onder die *tower farms* verstaat hij nadrukkelijk ook stenen kamers.

WAT LEVERT DE INVENTARISATIE OP?

Alders kwam in 1982 tot veertig (mogelijke) stenen kamers; ik tot nu toe tot circa tweehonderd in 150 plaatsen. De aangegeven identificatievalkuilen bemoeilijken het geven van meer exacte aantallen. Bovendien heb ik soms voor een plaats twee in de tijd uit elkaar gelegen vermeldingen, waarvan zonder aanvullend onderzoek niet is te zeggen of het gaat om twee verschillende of om dezelfde stenen kamer. Dit laatste geldt, misschien verrassend, vooral voor de provincie Utrecht waar door mij (met hulp van anderen) juist veel meer (archief)onderzoek is gedaan dan in andere provincies. In die provincie bevinden zich, volgens de huidige stand van de inventarisatie, de meeste plaatsen met de meeste (mogelijke) stenen kamers.

Na Utrecht volgen Gelderland, Noord-Brabant, Zuid-Holland en Noord-Holland; Zeeland en Overijssel sluiten de rij. In de overige provincies zijn tot nu toe geen (mogelijke) stenen kamers aangetroffen. Het overgrote deel van die kamers staat op het platteland. Af en toe vinden we ze ook genoemd binnen of bij de muren van (kleine) steden en wel in Culemborg, Den Bosch, Oudewater, Utrecht en Wijk bij Duurstede.

Aantal (mogelijke) stenen kamers per provincie

provincie	plaatsen	aantal
Utrecht	41	ca. 80
Gelderland	39	ca. 45
Noord-Brabant	27	ca. 30
Zuid-Holland	24	ca. 25
Noord-Holland	13	ca. 15
Zeeland	5	ca. 5
Overijssel	1	1
totaal	150	ca. 200

13 M.M.A. van Veen, *Madestein, gemeente Den Haag: archeologische begeleiding van de restauratie van de stenen kamer* (Den Haag 2010), mn. p. 65

14 J.C. Kort (1979), *Repertorium op de lenen van de hofstede Putten*, nr. 110 (via www.hogenda.nl)

15 C. Hoek (1978, 1986), *De leenkamer van de hof te Wassenaar*, nr. 253 (via www.hogenda.nl)

16 Breda, Beusichem, Den Haag, Hoezadriel (gem. Maasdriel), Oosterhout, Rhenen, Roxenisse (Goeree-Overflakkee), Wassenaar, Woudrichem, Zijpe

17 Zie Hermans, p. 161

18 Jaarverslag SHBO 1987, p. 15 en 1998, p. 104; *Landleven*, 1998, p. 30-31

De oudst bekende stenen kamer in ons land is die van Madestein in Loosduinen bij Den Haag. Daar resten alleen nog de muren van de onderbouw welke omstreeks 1500 tot een kelder is gemaakt. Die muren zijn 65 centimeter dik en worden gedateerd in de tweede helft van de dertiende eeuw.¹³ Alders attendeert op een vermelding in 1269 van een *chambre de pierre* (kamer van steen) nabij leper in Vlaanderen. Een hele vroege maar onzekere vermelding is die van een belening uit 1307 in Duivendijke (Schouwen-Duiveland) van land 'met vier pond jaarlijks uit de *camer*'.¹⁴ De oudste zekere vermelding van een stenen kamer dateert van iets voor 1360. In dat jaar wordt buiten de toenmalige stad Leiden een goed aan de Donkersteeg beleend, strekkend vanaf de straat met een *stenen kamer* en een kelder tot de Rijn.¹⁵ Alders wees hier ook al op. Van mijn Utrechtse vermeldingen zijn er circa tien uit de veertiende en circa twintig uit de vijftiende eeuw.

Intrigerend zijn vermeldingen van blauwe kamers. Daar ken ik er nu tien van.¹⁶ Mogelijk moeten we denken aan 'blauwe' dakpannen/leien. Op oude kaarten staan soms stenen gebouwen afgebeeld waarvan de daken blauw zijn gekleurd.¹⁷ Een andere reden zou mijns inziens kunnen zijn dat een blauwe kamer in een waterrijke omgeving stond.

EN NU?

Er zijn veel meer stenen kamers in Nederland dan gedacht. Er zullen er ongetwijfeld nog meer zijn. Stenen kamers zijn een te lang vergeten groep bouwwerken op het platteland. Onbekend maakt onbemind. Niet (h)erkend, impliceert ook niet beschermd. De voormalige SHBO heeft rond 1987 en 1998 onderzoek gedaan naar stenen kamers in Nederland. Vragenlijsten zijn uitgestuurd, oproepen zijn gedaan. Blijkbaar was de respons onvoldoende want een rapportage is nooit verschenen.¹⁸

Zimmermann concludeert in zijn paper dat: '... a clear definition of all the varieties and traditional forms of 'stenen kamer' and tower houses is necessary.' De bevindingen die Zimmermann zelf tot die conclusie hebben gebracht, zettten vraagtekens bij de mogelijkheid om tot zo'n sluitende definitie te komen. Een beetje cynisch zou je kunnen zeggen dat dit tevens geldt voor de definitie van kastelen en woontorens. Toch weerhoudt dit niemand om daar onderzoek naar te doen en over te publiceren. Ik pleit dan ook voor een gedegen onderzoek naar de historische en huidige aanwezigheid van stenen kamers in ons land. Mijn inventarisatie-bestand is daarvoor beschikbaar. ■



> KAART MET PLAATSEN MET (MOGELIJKE) STENEN KAMERS. © G-O GRAPHICS 2017



DE VELE LEVENS VAN DE UTRECHTSE RIDDERSCHAP

> **Fred Vogelzang**

Wetenschappelijk medewerker NKS kenniscentrum voor kasteel en buitenplaats

Toen in 1815 de Utrechtse Ridderschap officieel weer bijeenkwam, beschreef voorzitter Willem René baron van Tuyll van Serooskerken de ware ridder. Een ridder is te herkennen aan zijn eigenschappen en dat zijn er vele: deugd, trouw, wijsheid, dapperheid, beschaafdheid en menselijkheid, samengebond in het begrip 'eer'.¹ Adeldom zat niet in bezittingen, maar was onderdeel van de persoonlijkheid. Dit zelfbeeld van de ridders stamde al uit de middeleeuwen. Toen al werd gesproken over ridderschap en nog steeds bestaat er een Utrechtse Ridderschap.

DE RIDDERSCHAP TEGENWOORDIG

De Utrechtse Ridderschap is een vereniging van bijna tweehonderd edellieden, die ieder jaar bij elkaar komen vanuit een gevoel van saamhorigheid, een gedeeld verleden en een gedeelde cultuur. Plezier en historisch besef zijn belangrijk, terwijl er ook een sterk gevoel is van maatschappelijke betrokkenheid. Veel moderne ridders ontmoeten elkaar regelmatig in verenigingen en stichtingen met een caritatieve of ondersteunende doelstelling, een moderne vertaling van de karakteristieke *noblesse oblige*. Oude gebruiken houdt men graag – en soms met een knipoog, zoals de vijf euro koetsiersgeld – in stand. Naast de vereniging is er een stichting die het kapitaal en de bibliotheek van De Ridderschap beheert. De ridders dragen via De Ridderschap regelmatig bij aan cultuur- en natuurhistorische projecten in de provincie. Naast de Dag van het Kasteel, die dit jaar op hun ondersteuning mag rekenen, gaven ze ook Huis Doorn, Kamp Amersfoort, restauraties en aankopen voor Utrechtse musea, toneelvoorstellingen en cultuur-historische educatieve projecten een steun in de rug. De

> GEZICHT OP HET JANSKERKHOF TE UTRECHT MET LINKS DE STATENKAMER EN RECHTS DAARVAN HET RIDDERSCHAPSHUIS DOOR G. VERHAER 1650-1680. IN 1788 SCHONK G.J. BARON VAN HARDENBROEK EEN HUIS AAN HET UTRECHTSE JANSKERKHOF AAN DE RIDDERSCHAP, DIE HAD DAARMEE EEN EIGEN ONDERKOMEN, WAAR VERGADERD WERD EN OOK DE BIBLIOTHEEK VAN DE HEREN EEN PLAATS VOND. COLLECTIE HET UTRECHTS ARCHIEF

huidige vereniging De Utrechtse Ridderschap is in juli 1880 (her)opgericht. Aan die (her)oprichting gingen woelige tijden en een lange geschiedenis vooraf.

DE EERSTE RIDDERS

De lange discussies over de wortels van het begrip ridder en de relatie tot 'adeldom' leidde eind jaren zestig tot een voorzichtige consensus.² Gebaseerd op onderzoek naar middeleeuwse literatuur, ontdekte een Duitse geleerde dat het begrip 'riter' of 'ritter' rond 1060 opdook als neutrale beschrijving van een krijgsman te paard. Na 1120 kwam ook het woord 'ridderschaft' voor, als aanduiding voor een groep krijgslieden of gewone dienaren, onder wie ministerialen. Dat zijn onvrije dienstlieden, die vaak voor een bisschop of een vorst belangrijke (militaire) functies vervulden. In het Duitse taalgebied, waaronder ook Nederland valt, nam

1 D. van den Brink, *De Ridderschap van Utrecht (1795-1815)*. Een 'corporatie' en haar leden, doctoraalscriptie Utrecht, 1985, p. 8

2 Zie daarvoor J.M. van Winter, *Ridderschap, ideaal en werkelijkheid*. Bussum 1965, p. 14



> PORTRET VAN PROF. BARTHOLD JACOB LINDE VAN DE GEER VAN JUTPHAAS, HOGLERAAR IN DE RECHTSGELEERDHEID AAN DE UTRECHTSE HOGESCHOOL. DOOR A.A. VERMEULEN, 1868-1872. COLLECTIE HET UTRECHTS ARCHIEF

na 1180 vrij plotseling het gebruik van de term 'ritter' toe en heeft dan de voor ons herkenbare betekenis van een dappere strijder met hoge idealen, de Walewijns, Lancelots en Parcivals. Al wordt er nog steeds onderscheid gemaakt tussen adeldom en ridderschap (een ridder hoeft niet per definitie van adel te zijn), het wordt voor een edelman aantrekkelijk zich als ridder te afficheren. Zelfs koningen gaan zich in de dertiende eeuw ridder noemen. De oude hiërarchie van edelen, liberi (vrije mannen) en ministerialen wordt ingeruild voor die van geestelijken, milites (ridders) en famuli (schildknapen). Het ridderideaal wordt enthousiast omarmd door de maatschappelijke elite. Omdat ridders voortkomen uit de beroepsgroep van krijgslieden, staan idealen als dienstbaarheid hoog in het vaandel. Dat gaat om hulp in raad en daad aan hun heer, verdediging van het geloof en het opko-

men voor vrouwen, armen, weduwen en wezen, eigenschappen die door Van Tuyl eeuwen later nog geroemd worden.

EEN MAATSCHAPPELIJKE STAND

De oudste ridders in Utrecht, in de betekenis van bereden krijgslieden, waren waarschijnlijk de borglieden van de bisschop, ingehuurd om de bisschoppelijke burcht in de stad te verdedigen. Mede door de kruistochten nam het prestige van een krijgsman toe. Milites (ridder) werd een eretitel. Dit begon in Frankrijk, waarin al rond 1100 iedere edelman zich ridder ging noemen. In het Duitse rijk en daarmee in Utrecht gebeurde dat een eeuw later. De groep van ridders, de ridderschap, vormde zich om van een beroepsgroep van krijgslieden tot een gemêleerd gezelschap van vrije edelen, onvrije ministerialen en niet-edele vrijen met hoog aanzien. Hun macht groeide. De bisschop namelijk was geen absoluut heerser, maar was financieel vaak afhankelijk van de Utrechtse steden, kapittels en ministerialen. Samen vormden ze de Staten van Utrecht, waarin de met de laatste vrije adellijke families samengesmolten ministerialen een belangrijke rol speelden. In 1196 kwamen deze Staten voor het eerst bijeen. In 1375 werd in de zogenaamde Stichtse Landbrief hun rol in het bestuur officieel vastgelegd.³ De Ridderschap had daarmee officieel bestuurlijke macht verworven. Economische macht bezaten de ministerialen al langer, mede vanwege hun rol als projectontwikkelaar bij de grootschalige ontginningen van de veengronden in het Sticht vanaf de elfde eeuw. Hun groeiende status drukten ze, zeker toen dat na 1200 niet langer door de bisschop verboden werd, uit in de bouw van een eigen kasteel.⁴ Het resultaat was een ware stortvloed van woontorens en zaalbouwen, vooral in de ontginningsgebieden zoals langs de Vecht, de Langbroekerwetering en de Vaartse Rijn. Ook rijke boeren werkten zich op en gingen zich, net als enkele machtige stedelijke families, ridder of knape noemen en bouwden zich een kasteel.

3 A.J. van Hoven van Genderen, 'De Staten', in C. Dekker e.a. red. *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, dl 1 (Utrecht 1997), p. 249-257

4 J.M. van Winter, 'De opkomst van ministerialiteit en ridderschap', in C. Dekker e.a. red. *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, dl 1 (Utrecht 1997), idem. p. 169-180

> RIDDERHOFSTAD RENSWOUD. FOTO HASSELEIJ 1891



VERTEGENWOORDIGING VAN HET PLATTELAND

Die nieuwe Ridderschap vertegenwoordigde binnen de Staten het platteland. Toen in 1512 vanwege langdurige oorlogen de Staten nieuwe belastingen wilden invoeren, werden de versterkte huizen van edelen daarvan vrijgesteld: 'Die rechte Ritterscap des Nederstichts voorsz. die Vesten ende Huysen ende opgetogen brugghen hebben, ende anderen, die de Drie staten voir gerechte Ritterscap houden, zellen van hoeren Ritterhofsteden, bouw-huysen ende woningen, in sulke hoer Ritterwoningen begrepen, van den huyssegelden voorsz vrij wezen vesten ende huysen ende opgetogen brugghen hadden of voor schildboortig gehouden werd'.⁵ Vanwege hun belang als zichtbaar statussymbool, werd in 1536 daarom een lijst opgesteld van erkende ridderhofsteden. Het bezit daarvan werd aan het einde van de zestiende eeuw verplicht om toegang te verkrijgen tot De Ridderschap. Daarnaast diende een edelman zich als zodanig te gedragen en dat betekende onder meer dat men zich niet met zulke zaken als een ambacht, een onaanzienlijk ambt of het zelf bewerken van land bezig mocht houden. Een ridder leefde dus van opbrengsten van zijn landbezit, zijn tienden of zijn heerlijke rechten. Een adellijke levenswijze werd gekenmerkt door de jacht, het bezit van een kasteel, een hoog ambt en dienstverlening aan de landsheer, bijvoorbeeld als militair.⁶

DE RIDDERSCHAP IN ONRUSTIG VAARWATER

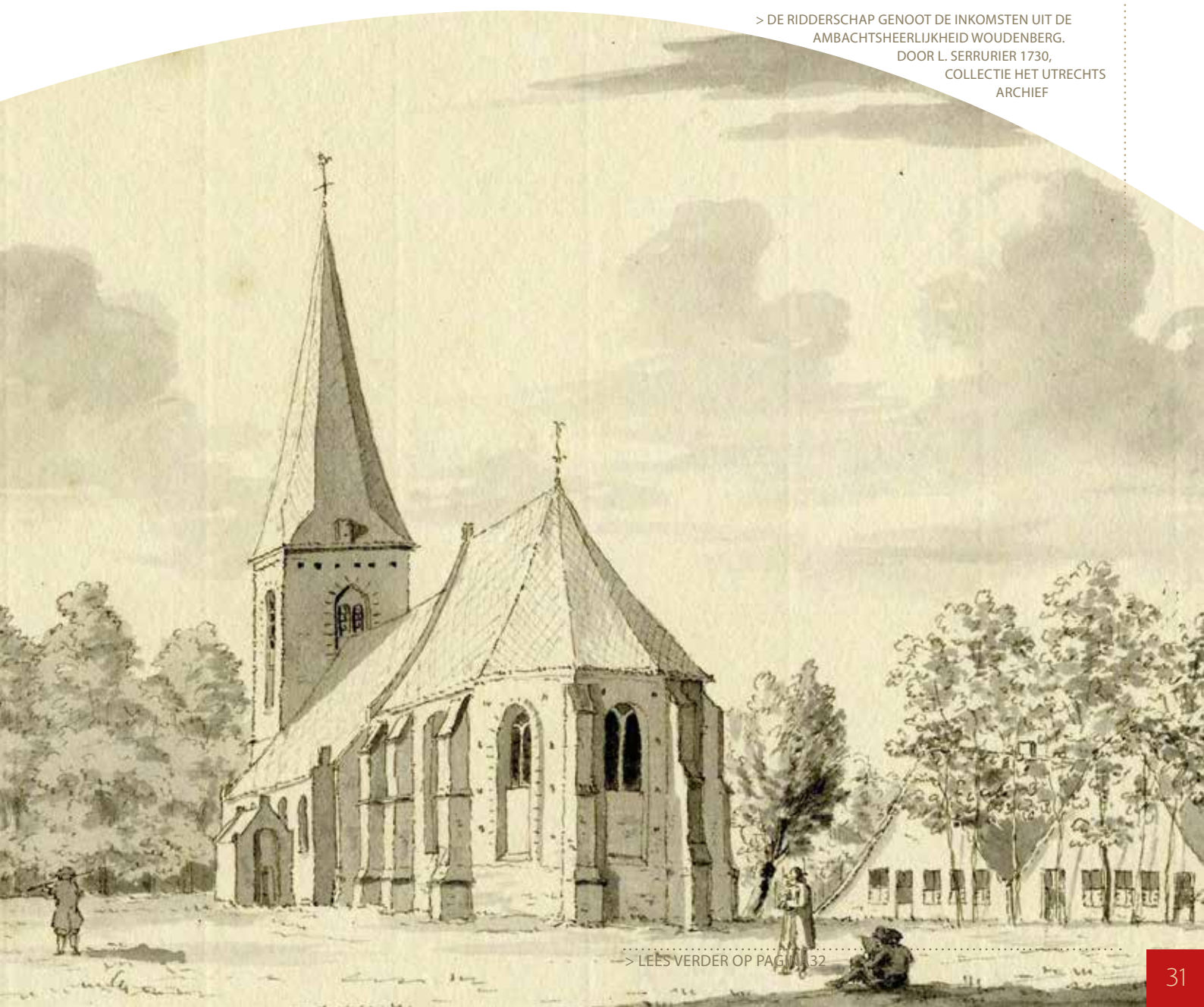
Na de Reformatie werd het lidmaatschap van De Ridderschap van Utrecht nog aantrekkelijker. De uitgestrekte bezittingen van de kerk vervielen voor een deel rechtstreeks aan de ridders en een deel werd beheerd door de Staten. Niet langer hadden in dat bestuurslichaam de kapittels zitting: hun plek werd verdeeld onder de steden en de ridders. De leden van De Ridderschap – nu verplicht van de gereformeerde religie – deden hun best de daarbij behorende zeer lucratieve inkomsten onder zo min mogelijk kandidaten te verdelen. Weliswaar mochten binnen De Ridderschap vaders en zonen, broers en halfbroers niet tegelijk zitting hebben, maar een oplossing werd gevonden om zich te beperken tot ooms en neven uit slechts een handjevol geslachten. De ridders hadden flink wat ambten met bijbehorende inkomsten te vergeven. Sommige van hun sinecures leverden tien tot zestien jaarsalarissen van een geschoolde ambachtsman op. Ook konden ze hun dochters 'prebenden' uitkeren, die waren gebaseerd op de inkomsten van enkele opgeheven kloosters. Hun grondbezit

⁵ L.R.W. Van der Feen de Lille, De samenstelling van de Stichtse ridderschap. Een onderzoek naar de sociale achtergrond van enkele families die in de 16e eeuw tot de Stichtse ridderschap behoorden, doctoraalscriptie Utrecht z.j., uit Verbondbrief 1512, geciteerd p. 4

⁶ F. Vogelzang, "Sorchvuldich van eere ende reputatie". Adellijke militairen in Staatse dienst in de zeventiende en achttiende eeuw, in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 2015, p. 133-158

> DE RIDDERSCHAP GENOOT DE INKOMSTEN UIT DE
AMBACHTSHEERLIJKHEID WOUTENBERG.

DOOR L. SERRURIER 1730,
COLLECTIE HET UTRECHTS
ARCHIEF





> DE RIDDERHOFSTAD HARDENBROEK. ANSICHT

werd door twee rentmeesters voor de ridders beheerd. Het was gunstig om nieuwkomers buiten de deur te houden. Dit proces werd versterkt na 1672, toen in Utrecht door de stadhouder een zuivering van de Staten werd doorgevoerd. De familie De Pesters ging fungeren als de poortwachter, waardoor alleen Oranjegezinden doordrongen tot het pluche. Toen op 28 januari 1795, onder druk van de Franse revolutionaire legers, het bestuur van het Sticht aftrad, kregen de ridders hun congé. De leuze 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' hield bovendien in, dat ze bevrijd werden van hun adellijke titels. De bezittingen van De Ridder-schap vervielen aan het revolutionair bestuur. Rentmeester J.J. Kol kreeg in 1798 het verzoek zijn hele administratie in te leveren bij Antony Jan van Mansvelt, de rentmeester-generaal van de domeinen. In 1805 bleek onder diens bewind zoveel verkocht, dat alleen het huis aan het Janskerkhof nog restte van het ooit zo lucratieve ridderschapsbezit.⁷

EEN NIEUWE RIDDERSCHAP

Door de proclamatie van januari 1795 kwam een einde aan De Ridderschap. Toen in 1801 een minder radicale wind ging waaien, probeerden de gewezen ridders hun rechten te laten herstellen. Dat mislukte. In 1806 gloorde er opnieuw licht aan de horizon. Lodewijk Napoleon, de nieuwe koning van Holland, wenste een adelstand. De Utrechtse ridders hoopten De Ridder-schap (met bijbehorende bezittingen en inkomsten) weer nieuw leven in te blazen. Lodewijk werd echter door zijn broer afgezet voordat dit geëffectueerd werd. Nederland werd nu onderdeel van Frankrijk. Het keizerrijk kende weliswaar een adelstand, maar die was gebaseerd op persoonlijke verdienste. Titels waren niet erfelijk. Geen van de Utrechtse ridders verkreeg herstel of bevestiging van zijn historische adeldom. De aloude Ridderschap werd evenmin hersteld.

Toen Willem I als soeverein vorst aan de macht kwam, boog een commissie zich over een nieuwe grondwet en de rol van de adel daarin. Daarin had de Utrechtse edelman Willem René van Tuyll van Serooskerken zitting. Hij streefde naar herstel van De Ridder-schap. Ook de oud-voorzitter van de Utrechtse Ridderschap B.C. van Lynden van Lunenburg lobbyde voor herstel van de oude situatie, met het bezit van een ridderhofstad als belangrijke toegangseis. Het beperkte aantal ridderhofsteden was namelijk een effectieve rem op een al te grote uitbreiding van De Ridder-

schap. De heren hadden echter geen schijn van kans. Koning Willem I stelde persoonlijk de nieuwe ridderschap samen, die niet werd hersteld in zijn oude bezittingen. Daarin kwamen vijf ridders van vóór 1795 terug. Misschien als tegemoetkoming aan de vrees van Van Lynden bevonden zich geen geadelde burgers onder de twintig nieuwelingen.

Deze Ridderschap kreeg wel een taak in het provinciale bestuur, waarin ze 12 van de 36 zetels mocht bezetten. Toegang tot De Ridderschap was afhankelijk van bezit en alleen haalbaar voor de getitelde bovenlaag. Na lang en intensief overleg telde vanaf 1822 het bezit van een ridderhofstad mee, maar werd niet verplicht. Het was duidelijk dat de vorst de bepalende factor was in de nieuwe ridderschap. In 1839 probeerde De Ridderschap een fonds op te richten om adellijke weduwen en wezen financieel te ondersteunen. Daarmee maakte ze slapende honden wakker. De minister die zich over het verzoek boog, ontdekte dat de ridders inkomsten genoten uit de ambachtsheerlijkheid Woudenberg en het Ridderschapshuis in Utrecht. Dat was in zijn ogen geheel onterecht, een visie die werd ondersteund door de Raad van State. De Ridderschap raakte Woudenberg kwijt en mocht voor 5000 gulden hun huis aan het Janskerkhof terugkopen.

NIEUWE GRONDWET

Bij de grondwet van 1848 en de uitwerking daarvan in 1851 in de Provinciewet, werd niet langer via standen gekozen en verloor De Ridderschap haar bestuurlijke functie. Voor veel Ridderschappen was dat aanleiding om zich op te heffen. In Utrecht vormden de ridders zich om tot een 'zedelijk lichaam', met onder meer als doelstelling uit haar vermogen van 20.000 gulden ondersteuning te geven aan ridders en hun familieleden. In de jaren daarna nam het aantal ridders langzaam af. Vooral de familie De Pesters ging een steeds groter percentage van de leden uitmaken. In 1877 besloot men geen nieuwe leden meer toe te laten. Dat bleek een voorsorteren op de uiteindelijke opheffing in 1880. Het kapitaal werd verdeeld onder de zittende ridders. Het opheffingsbesluit werd niet door iedereen positief ontvangen. Vijf ridders stemden tegen. B.J. Linteloo de Geer van Jutphaas schreef een pamflet, omdat hij de opheffing tegen de doelstellingen van De Rid-derschap vond indruisen. Hij refereerde aan een rechtszaak die door een jonkvrouw tegen het voornemen tot opheffing werd aangespannen. Daarmee werden tenslotte mensen gedupeerd.⁸ Dat vermocht de opheffing niet tegenhouden. Met tien tegen vijf stemmen werd De Ridderschap opgeheven en het kapitaal verdeeld. De Geer van Jutphaas, gesteund door tientallen Utrechtse edellieden, liet het er niet bij zitten. Hij riep binnen twee maanden een vergadering bijeen en wist voldoende steun te mobiliseren om in juni 1880 een nieuwe ridderschap op te richten. Het is die vereniging die inmiddels al weer meer dan een eeuw bestaat. Het feit dat er bijna tweehonderd leden zijn, laat zien dat de Utrechtse Ridderschap springlevend is en niet alleen een bijzondere ontmoetingsplek biedt voor de Utrechtse adel, maar ook een maatschappelijk relevante functie vervult. ■

Met dank aan Jaap Röell

OVERIGE GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Steven Bouman, *De Ridderschap der Provincie Groningen* (Den Haag 2012)
J.C. Greven, Rede, uitgesproken op 10 mei 1980 ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Vereniging "De Ridderschap van Utrecht".
Naamlijsten van de Utrechtse Ridderschap 1861, 1865, 1868, 1874, 1877, 2015
W.F. Prins, *Geschiedenis van de ridderschap van Utrecht* (z.p. z.)
Reglement voor de Ridderschap van Utrecht (Den Haag 1816)
Rutgers van Rozenburg, *De geschiedenis van het ridderschapshuis te Utrecht (1781-heden)*, onuitgegeven lezing Utrecht 1980

⁷ Van den Brink, p. 63, Fred Vogelzang, 'Een nieuw koninkrijk, een nieuwe bestuurselite? De ontwikkelingen rond 1813', in *Wisseling van de wacht? Stichtse bestuurders in een roerige eeuw*, *Jaarboek Oud-Utrecht* 2011, p. 223-236

⁸ B.J.L. de Geer van Jutphaas, *De ridderschap van Utrecht, 1851-1880, haar begin en haar einde* (Utrecht 1880)

BOEKEN

> Fred Vogelzang



J.C. Streng, *Leven naar staatsgelegenheid. Gelderse en Overijsselse adellijke vrouwen (1600-1850)* (Epe 2016), ISBN 978 90 822372 6 9

De Overijsselse historicus Streng geeft in eigen beheer regelmatig boeken uit over de Oost-Nederlandse geschiedenis. Centraal in deze uitgave staat het leven van adellijke vrouwen in de vroegmoderne tijd, waarbij de auteur in een aantal thematische hoofdstukken verschillende aspecten van vrouwenlevens behandelt. Het begint met zwangerschap en geboorte, waarbij de vele anekdotische inkijkjes in de levens van vrouwen een weinig rooskleurig beeld schetsen. De slechte hygiëne en de beperkte geneeskundige kennis maakten zwangerschappen gevaarlijk en nogal eens overleden moeder en kind niet lang na de bevalling. Ondanks dat was het krijgen van kinderen en met name mannelijke nakomelingen een van de belangrijkste taken van de edelvrouw en Streng grossiert dan ook in voorbeelden van dames, die meer dan tien kinderen kregen. Vervolgens komen de opvoeding van de meisjes, de erotiek en het hofmaken, het huwelijk en de rol van moeder en huisvrouw aan de orde. De edelman Sweder Seele wordt geciteerd als hij zijn moeder beschrijft: 'Sij is eene goede huishoudster geweest, doende niets liever als in haar huishoudinge verkeren en booven dit alles is sij oock seer fleurig van gemoet geweest, een seer verstandige vrou en ijverig weegens de Religie; zij houd huis in deugd en godtvreesentheid'. Dat is ten voeten uit de rol die mannen hun vrouwen en dochters het liefst zagen vervullen. Voor de man lag de wereld open, de vrouwen beperkten zich tot het runnen van het huishouden en de havezate van de familie. Sociale en religieuze druk hielden de vrouwen binnen zeer beperkende sociale kaders, die vaak doen denken aan hoe heden te dage vrouwen in streng religieuze gemeenschappen worden behandeld. De kracht van het boek is tegelijkertijd de zwakte. Streng heeft een enorme verzameling van voorbeelden per thema geordend en zo krijgt de lezer een schier onoverzienbare reeks van korte anekdotes voorgeschoteld, die samen een thema inhoud geven. Het wordt daarmee

heel concreet en levendig, maar ook onoverzichtelijk en niet altijd vlot leesbaar, ook al omdat de auteur niet stijlvast is. Voorbeelden worden niet chronologisch behandeld, waardoor het onduidelijk blijft of er sprake is van een ontwikkeling of dat gedurende de behandelde periode de levensinvulling van vrouwen onveranderd blijft. In een nawoord geeft de auteur weliswaar aan, dat er langzame verschuivingen richting meer vrijheid voor vrouwen zichtbaar zijn, maar voor de lezer komt dat als een verrassing. Het blijkt niet uit de hoofdstukken zelf. Het fundament van het boek vormen voorbeelden uit een beperkt aantal huisarchieven (met name Van Rechteren en Van Haersolte) en secundaire publicaties (in het bijzonder over Van Hövell en Van Heeckeren). Dat maakt het lastig te beoordelen of de voorbeelden typerend zijn, vooral omdat de auteur regelmatig zelf aangeeft dat een bepaalde anekdote een uitzonderlijke situatie betreft. Jammer is ook, dat de opgevoerde personen niet nader worden geduid, waardoor hun sociale standing, hun onderlinge relaties en hun maatschappelijke betekenis onduidelijk blijven. Het komt er dus op neer dat dit boek een enorme hoop prachtige en soms ook aangrijpende voorbeelden biedt, geordend naar thema, waaruit indirect een goed beeld naar voren komt van vrouwelijke adellijke levens, maar waarbij de vraag blijft hangen over hoeveel dames we nu eigenlijk informatie hebben gekregen en hoe typerend deze levens zijn voor de gehele adel in Oost-Nederland.

Erwin Boers, *De Schierstins. Middeleeuws torenkasteel in Feanwalden. Verdedigbare huizen van de Friese plattelandsadel. Reeks Archeologie in Fryslan 11* (Hoorn 2016), ISBN 9789087410339

De Schierstins is de enige nog overeind staande middeleeuwse toren in Friesland. Moderne onderzoekers stellen dat er in die provincie enkele honderden – misschien wel 700 – van die torens gestaan kunnen hebben. Van de meeste is weinig over, hier en daar worden wat vondsten gedaan in de ondergrond. Op veel plekken ontbreekt archeologisch onderzoek, vandaar de grote onzekerheid over het aantal en soms ook over de locatie. Af en toe worden er op onverwachte plekken resten gevonden, die lijken te wijzen op een middeleeuws torenkasteel. De vele ondertitels doen het boek recht: hoewel de Schierstins als een rode draad door de tekst loopt, worden vele onderwerpen uit de Friese geschiedenis die samenhangen met het verschijnsel kasteel, aangesneden. Dat lijkt ook ingegeven door het feit dat de Schierstins niet sterk bedeed is met historische bronnen. Zelfs over de bouwgeschiedenis zijn er nog veel onzekerheden, ondanks het feit dat deze stins er nog staat. Het gebouw en de directe omgeving zijn zo vaak onderworpen aan verbouwingen,



uitbreidingen en afbraak, dat het voor bouwhistorici een grote puzzel is. Bijna was trouwens ook dit laatste kasteel onder de slopershamer gevallen.

Het boek begint dan ook met die wonderbaarlijke redding, min of meer tegen de tijdgeest in. In de negentiende eeuw zijn in heel Nederland, maar vooral Friesland, honderden historische gebouwen afgebroken. De huidige preoccupatie met erfgoed was toen grotendeels afwezig, wat niet alleen voor monumenten gold maar ook voor veel andere uitingen van kunst en cultuur. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd in Friesland, net als in andere provincies, een historisch genootschap opgericht dat zich hard maakte voor het behoud van monumentale bouwwerken. Niet altijd met succes, maar het behoud van de Schierstins kan ze op haar conto schrijven.

De auteur neemt ruim de tijd voor zijpaden in zijn betoog. Zo is er een flink aantal pagina's ingeruimd voor een algemene kasteelgeschiedenis, vooral gebaseerd op het standaardwerk van de voormalig kastelenhoogleraar Hans Janssen. Veel andere hoofdstukken zijn leenplichtig aan de onderzoekers Paul Noomen, die een uitgebreide studie heeft gedaan naar de Friese stinsen, en Taco Hermans, die de overgebleven woontorens in Nederland bouwhistorisch onderzocht. Het boek is gelardeerd met kaderteksten over andere stinsen, kastelen en buitenhuizen in Friesland en af en toe in andere provincies. De Schierstins is niet alleen een uitzondering door het feit dat het kasteel er nog staat, maar ook dat het niet een huis was van een Friese edelman, zoals de ondertitel lijkt te suggereren, maar een uithof van een klooster. Ook in andere provincies zijn sommige van die uithoven – boerderijen of dependances om ver van het klooster gelegen bezittingen te beheren – uitgegroeid tot versterkte huizen. Later werd de Schierstins eigendom van burgerfamilies. Voor die burgerfamilies is in het boek weinig ruimte gereserveerd.

De studie plaatst de vele stinsen in de brede geschiedenis van Friesland, voor zover we daar op dit ogenblik zicht hebben op de relaties tussen politiek, economie, de samenleving en de gebouwen. Daarmee raken we soms het zicht op de Schierstins kwijt, omdat die in een aantal opzichten niet past in de geschetste ontwikkelingen en dus niet als voorbeeld kan gelden. Aan de andere kant wordt duidelijk dat er nog vele vragen open staan en het raadsel van de 700 Friese torenkastelen voorlopig nog niet afdoende is verklaard.

H.A. Verhoef, *De graven van Blois, heren van Schoonhoven en Gouda. Dagelijks leven aan het Hof opgetekend uit de middeleeuwse jaarrekeningen* (Schoonhoven 2016), ISBN 97890 823095 22

Deze uitgave is eerder een publieksvriendelijke bronnenpublicatie dan een analyse van het leven van de graven van Blois. Toch is dat geen bezwaar. Weliswaar heeft het boek door deze opzet een wat opsommerig karakter, de vele thema's die aan bod komen en op heel concrete wijze worden uitgewerkt, geven een geweldig beeld van het leven van de adellijke bovenlaag in vooral de veertiende eeuw. Omdat een groot deel van het dagelijks leven zich afspeelt in de kastelen van Schoonhoven en Gouda, is er voor castellologen veel te vinden in dit boek.

Na twee inleidende hoofdstukken, die iets vertellen over wie Jan van Blois was (een hoofdpersoon in deze publicatie) en de politieke situatie waarin hij moest opereren, geven vervolghoofdstukken inzicht in specifieke onderwerpen. Na een schets van de steden Gouda en Schoonhoven, de kastelen van Jan van Blois die er stonden en het leven aan het hof van deze edelman, waarin



eten en drinken, spel en vermaak en vooral de economische kant van het bestaan een belangrijke rol spelen (niet verwonderlijk gezien de financiële bron waarop de informatie is gebaseerd), gaat de auteur in op zaken als geld, oorlogen, het leven op een kasteel en reizen naar het buitenland. Dat reizen blijkt een hoop tijd op te slokken. Niet alleen hebben twee tochten naar Pruisen een eigen hoofdstuk gekregen, in de andere hoofdstukken is het een komen en gaan van de graven naar andere steden in Nederland, andere hoven in omliggende streken, en visites aan vrienden en kennissen. De graven van Blois blijken heel veel onderweg en nemen dan een flinke hofhouding mee. Voor het vermaak worden niet alleen minstrelen en toneelspelers meegevraagd, ook de jachtvogels en hun oppassers worden regelmatig uitgenodigd. Het beeld van de kastelen dat uit het boek oprijst, is niet onverdeeld positief. Het gaat vooral over reparaties, uitbreidingen, extra kosten voor inrichting en het regelen van de catering voor gasten. Na iedere storm of flinke regenbui moesten er ambachtslieden worden ingehuurd om daken te vernieuwen, ramen te vervangen en muren te repareren. Dat hangt ook samen met het feit – althans dat lijkt uit de rekeningen naar voren te komen – dat de graven hun kastelen nogal eens verwaarlozen en pas op specifieke momenten zich opeens realiseren dat die kastelen een belangrijke militaire en representatieve taak hebben. Het is dan alle hens aan dek om achterstallig onderhoud te plegen, ingestorte bijgebouwen te renoveren en flink te investeren in de inrichting en de leefbaarheid. Dat geeft leuke inkijkjes in het leven. Toen een van de graven bij zo'n herinrichting zijn kostbare textiel wilde laten repareren, bleek de ambachtsman die hij daarvoor op het oog had, om onbekende redenen in het gevang te verblijven. Deze werd vervolgens vrijgekocht zodat hij aan de slag kon om op tijd de inrichting op orde te krijgen. Het boek is een fundgrube van dergelijke detailinformatie, al is dat ondanks de thematische indeling niet allemaal goed vindbaar. Zo begint het hoofdstukje over het leven op het kasteel met een exposé over de gezondheidszorg en het inhuren van chirurgijns. Dat lijkt niet voor de hand te liggen, terwijl de informatie over onderhoud en reparatie verspreid staat over andere hoofdstukken. Dat neemt niet weg dat deze rekeningen een bijzonder inkijkje bieden in het dagelijks leven. ■

Bezoek kastelen en buitenplaatsen

MAANDAG 5 JUNI

TWEEDE PINKSTERDAG

DAG VAN HET KASTEEL 2017

RONDON KASTEEL EN
BUITENPLAATS

Tijdens de Dag van het Kasteel openen weer vele kastelen en buitenplaatsen door het hele land hun poorten en tuindeuren. Kijk voor alle activiteiten op

www.dagvanhetkasteel.nl

TIENDE
EDITIE



"Vlak voor de oorlog huisden er Nederlandse soldaten in Oud-Poelgeest, tijdens de oorlog Duitse en na de oorlog Canadese. Later werd het kasteel verhuurd aan studentenverenigingen. Dat weet ik nog uit eigen ervaring in 1961. Het kasteel verkeerde toen in een deplorabele toestand.

De eigenaar, gemeente Oegstgeest, besloot in 1986 het kasteel te verkopen. Dat deed een aantal Leidenaren dermate pijn, dat zij besloten een beheerstichting in het leven te roepen om het kasteel en landgoed te behouden voor de regio. Terecht, want het is een groene oase midden in de drukke Randstad.

Het kasteel ziet er na de restauratie van 2012 mooier uit dan ooit. Vanuit cultuur-historisch perspectief is de 'Drakenzaal' in eclectische stijl het meest waardevol, deze zaal is een van de mooiste trouwlocaties in de regio. Maar voor mijzelf is de bij het kasteel horende kapel even dierbaar. Dat is het onderkomen van de vrijwilligers, waar ik er een van ben."

*Prof. dr. H.J.M. Völker-Dieben
voorzitter stichting Erfgoed Oud-Poelgeest*



Donatus
verzekert
vertrouwd
sinds 1852

Monumenten worden met veel zorg omgeven door hun eigenaren en beheerders. Dat is belangrijk en nodig. Net als het kiezen van de juiste verzekering. Al sinds 1852 heeft Donatus ervaring in het verzekeren van monumentale kerken en gebouwen. Als onderlinge maatschappij werken wij zonder winstoogmerk. Wij hebben dan ook geen klanten, maar leden. Maak vrijblijvend kennis met Donatus. Onze expertise zal u verbazen en verrassen, evenals onze jaarlijkse premierestitutie.



Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar

www.donatus.nl tel. 073 - 5221700